

Fale Alea 'o Tonga

KO E MINITI 'O E

FEME'A'AKI

'A E HOU'EIKI

MĒMIPA

'O E

FALE ALEA 'O TONGA

FIKA	29
'Aho	Monite, 14 Sepitema 2020

Fai 'i Nuku'alofa

HOU'EIKI MĒMIPA 'O E FALE ALEA

'Eiki Sea Fale Alea

Lord Fakafanua

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 2, Vahefonua Ha'apai

Hou'eiki Minisitā Kapineti

'Eiki Palēmia

'Eiki Tokoni Palēmia, Lao & Pilisone

'Eiki Minisitā Fonua, Ngaahi Koloa Fakaenatula

'Eiki Minisitā Pa'anga & Palani Fakafonua & Kasitomu mo e
Tānaki Pa'anga Hu Mai

'Eiki Minisitā Fēfakatau'aki, Konisiuma, Fakatupu Koloa,
'Ilo Fo'ou & Ngāue 'a e Kakai

'Eiki Minisitā Polisi & Tāmata Afi

'Eiki Minisitā Toutai & Ngoue

'Eiki Minisitā ki he 'Atakai, Fakamatala 'Ea, Ma'u'anga Ivi &
Ma'u'anga Fakamatala

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi & Takimamata

'Eiki Minisitā Mo'ui

Tu'ipulotu

'Eiki Minisitā Ako & Ako Ngāue

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua

Dr. Pōhiva Tu'i'onetoa

Hon. Vuna Fa'otusia

Lord Ma'afu Tukui'aulahi

Hon. Tevita Lavemaau

Sāmiu Vaipulu

Lord Nuku

Lord Tu'ilakepa

Poasi Mataele Tei

'Akosita Lavulavu

Palōfesa 'Amelia

Siaosi Sovaleni

Vātau Hui

Hou'eiki Fakafofonga Nōpele

Lord Tu'ivakanō
Tongatapu.

Lord Vaha'i

Tongatapu

Lord Tu'i'āfitu

Lord Tu'iha'angana

Lord Fusitu'a

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 1

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 3

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 2 Vava'u.

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 1 Ha'apai

'Eiki Fakafofonga Nōpele Ongo Niua

Kau Fakafofonga Kakai

Fakafofonga Kakai 1, Tongatapu

Fakafofonga Kakai 2, Tongatapu

Fakafofonga Kakai 4, Tongatapu

Fakafofonga Kakai 5, Tongatapu

Fakafofonga Kakai 8, Tongatapu

Fakafofonga Kakai 9, Tongatapu

Fakafofonga Kakai 12, Ha'apai

Fakafofonga Kakai 13, Ha'apai

Fakafofonga Kakai 14, Vava'u

Siaosi Pōhiva

Semisi Sika

Mateni Tapueluelu

Losaline Ma'asi

Semisi Fakahau

Penisimani Fifita

Mo'ale Finau

Veivosa Taka

Dr. Saia Piukala

FALE ALEA 'O TONGA
'ASENITA FAKAANGAANGA FIKA 29/2020
FAKATAHA 'A E FALE ALEA 'O TONGA

'Aho: Monite 14 'o Sepitema, 2020

Taimi: 10.00 am

Fika 01	:	Lotu
Fika 02	:	Ui 'o e Hou'eiki Memipa
Fika 03	:	Me'a 'a e 'Eiki Sea
Fika 04	:	LIPOOTI KOMITI: 4.1 Lipooti Fika 4/2020 'a e Komiti Tu'uma'u ki he Lao (Fekau'aki mo e Fokotu'u Faka-Fale Alea Fika 1/2020)
Fika 05	:	NGAAHI LAO FAKAANGAANGA: 5.1 Lao Fakaangaanga Fika 14/2020: Lao Fakaangaanga ki he Ngaahi Hia Komipiuta 2020 5.2 Lao Fakaangaanga Fika 15/2020: Lao Fakaangaanga (Fakatonutonu) ki he Totonu 'o e Hiki Tatau 2020 5.3 Lao Fakaangaanga Fika 16/2020: Lao Fakaangaanga (Fakatonutonu) ki he Ngaahi Hia 2020 5.4 Lao Fakaangaanga Fika 17/2020: Lao Fakaangaanga (Fakatonutonu) ki he Ngaahi 'UHINGA'i Lea 2020 5.5 Lao Fakaangaanga Fika 18/2020: Lao Fakaangaanga (Fakatonutonu) ki he Polisi Tonga 2020

		<p>5.6 Lao Fakaangaanga Fika 19/2020: Lao Fakaangaanga (Fakatonutonu) ki he Fakamo‘oni 2020</p> <p>5.7 Lao Fakaangaanga Fika 20/2020: Lao Fakaangaanga ki he Ngaahi Hia Fili 2020</p> <p>5.8 Lao Fakaangaanga Fika 21/2020: Lao Fakaangaanga (Fakatonutonu) ki he Fili Fale Alea 2020</p> <p>5.9 Lao Fakaangaanga Fika 22/2020: Lao Fakaangaanga (Fakatonutonu) (Fika.2) ki he Lao ‘o e Konisitutone ‘o Tonga 2020</p> <p>5.10 Lao Fakaangaanga Fika 23/2020: Lao Fakaangaanga (Fakatonutonu) (Fika.2) ki he Fili Fale Alea 2020</p> <p>5.11 Lao Fakaangaanga Fika 24/2020: Lao Fakaangaanga (Fakatonutonu) (Fika.3) ki he Fili Fale Alea 2020</p> <p>5.12 Lao Fakaangaanga Fika 25/2020: Lao Fakaangaanga (Fakatonutonu) (Fika.4) ki he Fili Fale Alea 2020</p> <p>5.13 Lao Fakaangaanga Fika 26/2020: Lao Fakaangaanga (Fakatonutonu) (Fika.5) ki he Fili Fale Alea 2020</p> <p>5.14 Lao Fakaangaanga Fika 27/2020: Lao Fakaangaanga (Fakatonutonu) (Fika.6) ki he Fili Fale Alea 2020</p> <p>5.15 Lao Fakaangaanga Fika 28/2020: Lao Fakaangaanga (Fakatonutonu) (Fika.3) ki he Lao ‘o e Konisitutone ‘o Tonga 2020</p> <p>5.16 Lao Fakaangaanga Fika 29/2020: Lao Fakaangaanga (Fakatonutonu) (Fika.7) ki he Fili Fale Alea 2020</p> <p>5.17 Lao Fakaangaanga Fika 30/2020: Lao Fakaangaanga (Fakatonutonu) (Fika.2) ki he Tukupau Pa‘anga Hū Mai 2020</p> <p>5.18 Lao Fakaangaanga Fika 31/2020: Lao Fakaangaanga (Fakatonutonu) ki he Tukupau Ngāue‘aki 2020</p>
Fika 06	:	Ngaahi Me‘a Makehe
Fika 07	:	Kelesi

Fakahokohoko e peesi

FALE ALEA

Ui ‘a e Fale	7
Poaki.....	7
Me’a ‘a e Sea.....	8
Fakalōloa māhina 6 ki Ma’asi 2021 tu’utu’uni ki he tu’unga fakatu’upakē e fonua	8
Lava fakataha Pule’anga mo e Palesiteni Pangike Fakalakalaka ‘Esia.....	8
‘Osi kāsete’i Lao ki he Halapule’anga 2020	9
Foaki kī e fale ngaahi fāmili ‘e 37 he polokalama langa fale afā Pule’anga.....	9
Fakamālō’ia Sea/Tokoni Sea Fale Alea he fakakakato polokalama ‘a’ahi Fale Alea ‘i Ha’apai	9
Fakamālō’ia tokoni Potungāue Ako ki he ako neongo faingata’a KOVITI-19	10
Fakamālō’ia Pule’anga ki he ngāue ki hono teke ma’a mo e mo’uilelei	11
Fakamālō’ia e Potungāue Ngoue ki he faingamālie faka‘atā fua mokohunu.....	11
Kole mei Ha’apai fakalōloa māhina 1 fua mokohunu.....	11
Lipooti Fika 4/2020 Kōmiti Lao fekau’aki mo e Fokotu’u Faka-Fale Alea Fika 1/2020	13
Fokotu’u mo e pou pou ke tali fale’i fakalao hono ua fakahū mai ki Fale Alea	20
Kole ke tomu’a ‘omai ha fale’i mei tu’a ‘oka fiema’u pea toki ‘ōmai fale’i ‘Ateni Seniale	21
Pālōti’i ‘o tali e Fokotu’u fika 1/2020.....	21
Kole Pule’anga fakafoki nau fo’i Lao ‘e 16 to e fai hano vakai’i he Kapineti	21
Tohi Palēmia ke alea’i ongo Lao Fakavavevave fika 30 & 31/2020	22
Lao Fakaangaanga Fika 30/2020.....	23
Fakama’ala’ala he Lao Fakaangaanga fika 30/2020	23
Lao Fakaangaanga Fakatonutonu Fika 2 ki he Tukupau Pa’anga Hū Maí, 2020.	23
Pou pou ke fakapaasi e Lao ke fakafaingofua e ngāue ki he tākaki tukuhau	25
Tākaki atu kupu 20A ki he Lao Fakaangaanga fika 30/2020.....	26
Fokotu’u ke vakai’i fokotu’u Poate Vāhenga Mālōlō ‘oua angamaheni leva toho pa’anga mālōlō.....	27
Fakama’ala’ala Sea ki he ‘uhinga e fakatonutonu	27
Fokotu’u ‘oua fakasi’isi’i monū’ia ha Mēmipa he’ene tu’u he Lao	28
Tokanga ke fakapotopoto’i Pule’anga ‘ene ngāue mo e fakamole ki Fale Alea ngāue ki he ngaahi Lao nau toe fakafoki	28

Fakama'ala'ala Sea kihe fakatonutonu ki he pa'anga vāhenga mālōlō e Fale Alea	29
Poupou faka'atā Fale Alea mei he tukuhau pa'anga vāhenga mālōlō ke tatau pe monū'ia e Pule'anga.....	30
Pāloti'i 'o tali fakatonutonu ki he Lao Fakaangaanga fika 30/2020	30
Lao Fakaangaanga fika 31/2020	31
Fakama'ala'ala he Lao Fakaangaanga fika 31/2020	31
Pāloti'i 'o tali Lao Fakaangaanga fika 31/2020	33
Fakamanatu ngaahi Lipooti 'A'ahi Fale Alea ke kakato ki he 'aho ni	33
Kole fakama'ala'ala fekau'aki mo e ngaahi Lao fakafoki he Pule'anga	33
Tali Pule'anga fekau'aki mo e ngaahi Lao nau fakafoki	34
Fiema'u ngaahi Lipooti 'A'ahi Fale Alea ke fakahū ki Fale Alea he Mōnite.....	34
Fiema'u fakama'ala'ala ki he Lipooti 'A'ahi Fale Alea 2019	34
Toloi e Fale ki he Monite	35
Kelesi.....	35

Fale Alea 'o Tonga

'Aho: Mōnite 14 Sepitema, 2020.

Taimi: 1000-1010 Pongipongi

Sātini Le'o : Me'a mai 'Eiki Sea e Fale Alea(*Lord Fakafanua*)

'Eiki Sea : Mālō ho'omou laumālie Hou'eiki. Kole atu ki he 'Eiki Minisitā Akó ke ne tataki mai e lotu he pongipongí ni.

(hoko atu e lotu)...

<008>

Taimi: 1005-1010

(Hoko atu e Lotu)

<009>

Taimi: 1010-1015

...(hoko atu 'a e lotu...)

'Eiki Sea: Kalake ke ui e Hou'eiki Mēmipa e Fale.

Ui 'a e Fale

Kalake Tēpile Le'ole'o: Tapu mo e 'Eiki Sea 'o e Fale Alea, tapu mo e 'Eiki Palēmia mo e Hou'eiki Minisitā, tapu mo e Hou'eiki Fakafofonga Nōpele, pea tapu mo e Hou'eiki Fakafofonga e Kakai, kae 'atā ke fakahoko hono ui 'o e Falé ki he pongipongi ni, 'aho Mōnite 14 'o Sepitema, 2020.

(Na'e lele heni 'a e taliui 'a e Fale)

<005>

Taimi: 1015-1020

(Hoko atu e tali ui)

Kalake Tepile: 'Eiki Sea 'oku ou kole ke u to e fakaongo atu hono ui e Fale

Poaki

'Eiki Minisitā ki he Ngāue Fakalotofonua, 'Eiki Sea 'oku kei hoko atu pē 'a e poaki 'a e Tokoni Palēmia pea mo 'Eiki Nōpele Vaha'i mo 'Eiki Nōpele Fusitu'a, pea ko e 'Eiki Minisitā Ngoue 'oku poaki mai. 'Eiki Sea ko e ngata'anga ia e taliui 'o e pongipongi ni. Ko e Hou'eiki

Mēmipa ‘oku ‘ikai ke tali mai honau ui ‘oku ‘i ai ‘a e tui ‘oku nau me’a tōmui mai pē mālō ‘Eiki Sea.

Me’a ‘a e Sea

‘Eiki Sea: Fakatapu ki he ‘afio ‘a e Ta’ehāmai ‘i hotau lotolotonga, tapu pea mo e Hau ‘o e ‘Otu Tonga Tama Tu’i Tupou VI, tapu pea mo e Ta’ahine Kuini Nanasipau’u kae ‘uma’ā ‘a e Fale ‘o Tupou, tapu atu ki he ‘Eiki Palēmia tapu pea mo e Hou’eiki Fakafofonga ‘o e kau Nōpele tapu atu ki he Hou’eiki Minisitā, tapu pea mo e Hou’eiki Fakafofonga ‘o e Kakai. Hou’eiki ko e Fale ni na’e toloi mai mei he uike kuo’osi koe’uhī kae tuku atu ha faingamālie ke mou me’a atu ‘o lau ‘a e ngaahi lao fakaangaanga ‘e 18 na’e tuku mai mei he Pule’anga, ko u tui pē na’e ‘aonga e taimi ko eni, pea ‘oku fie fakamanatu atu na’e toloi mai foki pea mo e ‘Asenita Fika 4 he’etau ‘asenita ‘a ia ‘oku fekau’aki mo e Fokotu’u Faka-Fale Alea Fika 1/2020 koe’uhī kae lava ke ‘omai ha fale’i hono ua ‘e tokoni ki he feme’a’aki ‘i he kaveinga ko eni, ko ia ki mu’a pea tau hoko atu ki he ‘asenita fika 4 fie tuku atu e faingamālie ki he ‘Eiki Palēmia me’a mai e me’a ‘oku tokanga ki ai he pongipongi ni.

Fakalōloa māhina 6 ki Ma’asi 2021 tu’utu’uni ki he tu’unga fakatu’upakē e fonua

‘Eiki Palēmia: Fakatapu atu Sea pea tapu ki he Tokoni Sea, Sea e Kōmiti Kakato kae ‘uma’ā foki e Hou’eiki ‘o e Fale ‘Eiki ni. Sea mo Hou’eiki mou fakamolemole pē kole pē eni e ki’i faingamālie nounou ke u lipooti atu e tu’unga ko ia ‘oku ‘i ai e Pule’anga ‘o a’u mai ki he ‘aho ni tau kei hao pē mei he *Coronavirus* KOVITI-19 ‘a e fonua fakakātoa pea pehē foki ki he ngaahi ‘otu motu ki Tokelau pea ‘oku kei malu pē ‘a e fonua kuo tali he Kapineti he Falaite kuo ‘osi ke to e fakalōlōa atu ‘a e Tu’utu’uni ko ia ki he Fakatu’utāmaki ki he Mo’ui pea ko e Tu’utu’uni ki he fokoutua fakatu’utāmaki mahaki ko ia e KOVITI-19 ‘o kamata he ‘aho 12 ‘o Sepitema ‘o lele ai he māhina ‘e 6 ‘o toki ‘osi ki he ‘aho 12 ‘o Ma’asi 2021. ‘E lava pē ke fakanounou ‘a e taimi ko eni ‘o kapau ‘e liliu ke lelei ‘a e tu’unga fakamāmāni lahi ‘o e mahaki ni. ‘Oku ‘i ai ‘a e fakakaukau ke ‘omai ha vakapuna ‘e 1 mei Nu’usila ‘ikai mei *Auckland* ka mei *Christchurch* ke ‘omai ai ‘etau kau toli ‘oku nau tukuvakā ai he ‘oku nau sai pē kinautolu ‘oku nau nofo mavahe pē ‘o hangē pē ha fo’i *bubble* ‘e ngali ke *safe* ke fakafoki mai hangatonu pē kinautolu mei *Christchurch* ki Tonga ni ‘i he konga ki mui ‘o e mahina ni. ‘E ‘omai kinautolu ‘o *quarantine* ki Makeke pea mo Taliai *Camp*. ‘Oku fai ‘a e fakamālō ki he Siasi ‘o Sīsū Kalaisi Kau Mā’oni’oni ‘o e Ngaahi ‘Aho Kimui ni he fakafaingamālie’i ‘a e ‘api ko Makeke ki he ‘omai ki ai hotau kāinga ‘oku fakafolau mai mei muli.

Lava fakataha Pule’anga mo e Palesiteni Pangike Fakalalakaka ‘Esia

Ko hono ua Sea na’e fakahoko he uike kuo’osi ‘a e fakataha ‘a e Palēmia mo e *Vice President* mei he Pangikē ‘a ‘Esia *ADB* mo ‘ene kau ‘ofisa ma’olunga mei he ‘ofisi ‘oku nau ngāue mai ki he Pasifiki ‘o fou mai pē he *computer virtual* pea toki hoko atu mo e Hou’eiki Minisitā kehe mo e kau ‘ofisa kehe ‘a e Pule’anga ‘o felāve’i mo e ngaahi me’a ...

<007>

Taimi: 1020-1025

‘Eiki Palēmia : ...fakaikiki ‘o e ngaahi poloseki kehekehe felāvei ai mo fengāue’aki ai ‘a e Pule’anga Tongá pea mo e *ADB* mo e ngaahi *details* na’e tokanga takitaha ki ai ‘a e ngaahi *sectors* ‘o e Pule’angá ka na’e tokanga pē ‘a e motu’a Palēmiá ke fakahoko pē ki he Tokoni

Palesitení 'a e tūkunga 'o e fonuá hili 'a e ongo saikolone ko ia ko *Gita* mo Tino pea mo HALOTI pea mo e fakaakeake 'oku hoko ki he fonuá. Pea mo e toe tō mai ko eni 'a e mahaki faka'auha ko eni ko e KOVITI 19, 'o ne uesia 'a e tu'unga faka'ekonōmika mo e fakaakeake mei he fakatamaki fakaenatulá. Na'e fai mo e fakamālō ki he ngaahi tokoni 'a e pangikē lolotonga 'a e ngaahi faingata'a fakaenatula ko ení. Na'e toe fakamālō foki e *ADB* e hiki ko ia na'e fai he 2019 e 'inasi e 'otu motu Pasifiki he tokoni ko ia 'a e *ADB* tupu mei he lavea ngofua 'a e fanga ki'i 'otu motu 'o e Pasifiki he ngaahi faingata'a fakaenatulá, kau ai 'a Tongá ni. Tongá ni foki 'oku fika 2 he lavea ngofua 'i māmani mei he ngaahi faingata'a fakaenatulá, pea na'e kau 'a Tongá ni 'i he fakalahi tokoni ko eni 'i he 2019. Kau ai 'a e ngaahi 'inivesi 'a e pangikē he ngaahi poloseki he ivi toe fakafo'ou, fakakomipiua 'a e sisitemi 'a e falemahaki, ngaahi poloseki ki he feliliuaki 'a e 'eá, mo e ngaahi ngāue lalahi he fefononga'aki 'o hangē ko e *bridge* mo e uafu. Pea fakamālō ai pē ki he tokoni vave 'a e *ADB* ki he teuteu ko ia 'a e fonuá ki he mahaki faka'auha fakamāmani lahi ko eni ko e KOVITI 19.

‘Osi kāsete’i Lao ki he Halapule’anga 2020

Fika 3 'oku ou fie fakahā pē heni ko e ongo Lao ko ia ki he Fefononga'aki ki he Halapule'angá 2020 mo e Lao ko ia ki he Halapule'anga 2020 'a ia na'e fakamo'oni huafa ki ai 'a e Tama Tu'í kuo 'osi kāsete'i Falaite kuo 'osí 11 Sepitemá pea kuo kamata hono ngāue'aki kae 'ikai ke hiki tikite ha taha 'e he kau polisi kae fakatokanga 'ata'atā pē 'o 'ikai ke faka'ilo 'o kapau 'e ma'u ha taha 'e he kau polisi he taimi ni 'oku ne maumau'i 'a e laó, 'o a'u ki he 'aho Pulelulu ko hono 30 Sepitema, 2020. Ka ko 'ene a'u pē ki he 'aho 1 'o 'Okatopá 2020, 'e toki kamata leva ai hono hiki tikite 'e he kau polisi ha taha te ne maumau'i e laó ni. Fakatauange pē te tau feinga ke tauhi 'a e lao mahu'inga ko ení ke malu mo hao 'etau mo'uí pea tau kamata fakaangaanga atu he taimi ni.

Foaki kī e fale ngaahi fāmilī ‘e 37 he polokalama langa fale afā Pule’anga

Fika 4. Na'e fakahoko 'i he Falaite kuo 'osí 'a hono foaki atu 'a e ngaahi kī ki he ngaahi fale afā 'e 37 ki he fo'i fāmilī 'e 37, pea pehē foki ki he fale 'e 7 ki he Kemi Taliai mo Makeke, ke lava tokoni ke mateuteu 'a e ngaahi fāmilī ke nau malu ki ai 'i ha tō 'a e afā pea mo e ngaahi fale ke tokoni ki he mateuteu ko ia 'omai hotau kāingá 'oku nau tukuvakā 'i muli he KOVITI-19. Ko e taha eni ha polokalama fakamāfana mo'oni 'i he ngaahi fāmilī ko eni 'e 37 na'a nau fakahā mai 'enau ngaahi talaloto 'i he faingata'a lahi ne nau fekuki mo iá, ka ko eni kuo nau hū ki honau ngaahi fanga ki'i fale takitaha. Pea 'oku kei lele lelei pē i matangi 'a e ngāue ko ení mo e faka'amu pē 'e a'u ki Tisema 2020 kuo kakato 'a e fo'i fale afā 'e 200 ki ai.

Faka'osí pē Sea 'oatu 'a e fakamālō ki he Feitu'una hono 'omi 'a e fanga ki'i faingamālie he pongipongi ni. Mālō Sea.

'Eiki Sea : Fakamālō atu ki he 'Eiki Palēmiá he lipooti mai he pongipongi ni. Me'a mai 'Eiki, Ha'apai 13.

Fakamālō'ia Sea/Tokoni Sea Fale Alea he fakakakato polokalama ‘a’ahi Fale Alea ‘i Ha’apai

Veivosa Taka : Tapu pea mo e 'Eiki Sea 'o e Fale Aleá, fakatapu ki he 'Eiki Palēmiá kae 'uma'a 'a e Hou'eiki Minisitā Kapinetí, fakatapu mavahe atu ki he kau Hou'eiki Nōpelé, pea pehē foki ki he kau Fakafofonga e Kakaí. 'E Sea mālō mu'a e faka laumālie lelei e Feitu'una,

tau a'usia e fu'u pongipongí faka'ofa'ofa ko eni pea mo e ongoongo fakafiefia kuo me'a mai 'aki 'e he 'Eiki Palēmiá pea kuo tau ongo'i fiamālie, koe'uhi ko e tokangaekina 'a e kakai e fonuá kae tautautefito ki he Vahefonua Ha'apai. Sea 'oku ou fokoutua ahake pē...

<008>

Taimi: 1025-1030

Veivosa Taka: ... pē motu'a ni ke fai atu 'a e fakamālō ki he Feitu'una kae 'uma'ā 'a e Tokoni Sea 'o e Fale Aleá koe'uhi ko e ngāue mamafa ne tau lava 'o fuesia 'i he ngaahi uike kuo maliu atu 'i he me'a 'a'ahi na'e fakahoko ki he kāinga Ha'apai 12 mo Ha'apai 13. 'Oku ongo'i mo'oni 'e he motu'a ni kae 'uma'ā 'a e kāinga 'a e laumālie 'a e Feitu'una kae 'uma'ā 'a e 'Eiki Tokoni Seá ke mo me'a ki he ngaahi motu kotoa pē 'i Ha'apai. Pea mo e mōtolo fo'ou kuo 'asi mei he Feitu'una kae 'uma'ā e Tokoni Sea koe'uhi ko ho'omo tali 'a e ngaahi nga'unu mei he'ema fakahoko pea mo e Fakafofonga 12 'o 'ikai ke fai ha talanoa pē ko ha fakataha ki ai ka na'a ma *move* pē maua 'i he anga 'ema tui mo 'ema 'ilo 'oku lelei fakalukufua e kakai Ha'apai.

'Uluaki 'enau fiefiá he 'oku te'eki ai ke me'a ange ha 'Eiki Sea ia e Fale Aleá ki honau ngaahi koló takitaha. Ua kae pehē foki ki he 'Eiki Tokoni Sea. Pea neongo ko e ongo Fakafofonga kimoua 'o e Vahefonua Ha'apai ka 'oku hā meiate kimoua 'a e loto ma'ulalo ke mo me'a, ke tau me'a 'o fakahoko 'o a'u ē ki he motu faingata'a taha 'o Ha'apai ko Mo'unga'one ne mo laumālie lelei pē ke mo me'a ki ai. Pea ko 'eku fakahoko atu e fiefia 'a e 'Ofisakoló kae 'uma'ā e kāinga neongo ko e vahe ia 'o e Fakafofonga 12 he 'oku Fale Alea 'a Mo'unga'one ia ki 12 kae Pule Fakavahe ia ki he Vahe Kauvai Hā'anó. 'Oku ou tui ko e 'uhinga ia 'oku ou fie fakahoko atu pea 'oku 'ikai puli 'ia kimoua 'a e faingata'a pea mo e anga 'o e tu'u fakamotumotu 'o Ha'apai. Pea 'oku ou tui 'Eiki Sea 'oku lahi e ngaahi me'a ia 'oku 'ohake he kāinga ka ko e me'a pē 'oku nau fiefia ai he 'oku 'asi mei Ha'apai hono uki 'o e laumālie 'o e ngāue fakatahá pea mo e ngaahi langa fonua fakataha. Pea ko u tui ko e fiefia ia 'a e kāinga he fakahoko atu ki he Feitu'una he na'a nau hoha'a pē ko e hā e me'a na'e 'ikai ke u fakahoko atu ai 'i he 'aho Tusite uike kuo 'osí.

Fakamālō'ia tokoni Potungāue Ako ki he ako neongo faingata'a KOVITI-19

'Eiki Sea 'oku ou 'oatu 'a e fakamālō mavahe ki he 'Eiki Minisitā Akó koe'uhi ko e lipooti 'oku 'omi mei hoku kāinga mo e taimi ne u lele atu ai ki he ki'i me'afaka'eiki 'i Ha'apai 'i he uike kuo 'osí 'enau fakamālō pea mo hono fakahoko e polokalama ko eni na'e toki 'osi 'i he uike kuo 'osi 'a 'enau hanga 'ilo'i 'a e ngaahi tōnounou 'ia kinautolu ngaahi mātu'a kae pehē ki he mateuteu 'a e 'apiakó. Ne lava heni 'o nau hanga 'o, na'e 'ikai ke nau fu'u sio fakamaatoato ki ai. Ka 'i he taimi na'e fakahoko ai eni pea nau 'ohake 'enau letiō kuo mate e maka ia. 'Ohake mo e ngaahi me'a ko ē ki he 'enau vitiō ki he 'enau TV 'ikai ke 'i ai ha *antenna* ia ke fe'unga. 'A ia ko 'enau pehē kapau na'e hoko e ngāue ko eni tō mai 'a e COVID ko e 'ikai ako 'a e fānau Ha'apai 'asinga ai 'ene tu'u motumotu 'Eiki Sea pea pehē ki he ngaahi ta'emateuteu 'oku nau ma'u 'i he 'aho ko ia pea 'oku nau fakamālō ki he founa na'e 'omi ai 'e he 'Eiki Minisitā pea mo 'ene ngaahi potungāue, CEO kae 'uma'ā e Potungāue Ako 'enau lave'i 'a e tokangaekina 'a e akó 'i he Vahefonua Ha'apai.

Sea na'e fai foki e ki'i sivi ia 'a e akó tatau pē mei 'Eua mo Niua a'u mai ki Tonga ni pea na'e fai ai e sivi 'a e Kalasi 1 ki he Kalasi 6 na'e 'ilonga 'a e faka'ofa e tu'unga 'i Ha'apai pea ko u tui ko e konga ia 'oku kole atu Minisitā vakai atu ha ngaahi *antenna* manusinusi ha ngaahi feitu'u kae 'uma'ā mo ha ngaahi maka ke tokoni ki he kāinga ko Fono'i, Mango pehē ki

Mo'unga'one mo e ngaahi 'otu motu ko ia 'oku 'ikai ke 'i ai ha me'a pehē ia ai. Ke nau 'inasi tatau pē mo e 'inasi 'o e monū 'oku ma'u 'i Tonga 'Eiki ni. Pea ko u tui 'Eiki Minisitā ko e fakamālō atu ia ki he Feitu'una pea 'oku ou tui 'oku 'i ai pē lea 'oku taka ko e 'umu po'uli kae 'i ai ho'ota. Ka 'oku ou tui ko e kongā ia fekau'aki pea mo e akó.

Fakamālō'ia Pule'anga ki he ngāue ki hono teke ma'a mo e mo'uilelei

Fakamālō heni ki he 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalāhi ko e ngaahi ngāue na'a ne fakahoko 'o muimui atu ai 'a e motu'a ni fekau'aki mo hono tokanga'i e ma'a mo e mo'ui lelei 'a e kakai 'o e fonua neongo 'oku 'ikai ko e me'a faka-*health* he ko e ma'a 'Eiki Sea 'oku lave'i he motu'a ni ko e feitu'u ia 'oku lata ai e laumālie ka 'i ai ha feitu'u 'oku ma'a 'oku 'i ai e laumālie pea 'oku 'i ai mo e fakakaukau ma'a. Pea 'oku ou tui ko e ngaahi lelei ia kuo a'usia 'e Ha'apai kotoa fekau'aki pea mo e tu'unga ko ia 'o e ma'á. Ko e lave'i e motu'a ni 'oku hanga 'e Ha'apai 'o tukuhifo 'a Tonga 'Eiki kae 'uma'ā 'a Vava'u Lahi. Pea 'oku ou tui ko e me'a pē ia mei Ono'ahó. Ko e tu'u pē ia e hisitōlia ka 'i ai ha mōtolo lelei ke fakahoko 'i Tonga ni mo hono fakamelino 'a Tonga ni 'oku fai...

<009>

Taimi: 1030-1035

Veivosa Taka: ...pē ia mei Velata, pea 'oku ou tui ko e kongā ia 'Eiki Minisitā 'oku 'osi mahino pē, 'oku te'eki ai ke 'i ai ha fefine ia Minisitā 'e a'u ki Mo'unga'one, 'e a'u ki Fonoi, 'e a'u ki Mango, 'e a'u ki Kotu, ha fa'ahinga feitu'u pē, pea 'oku ou tui ko e fiefia ia pea mo e mōtolo ia kuo 'omi ki he kāinga 'o e Vahefonua Ha'apai, pea neongo 'Eiki Minisitā, 'e 'Eiki Sea, 'oku 'i ai 'emau ngaahi tui ka na'e tuku ia ki tafa'aki, ka mau laka ā 'e mautolu hono langa 'o Ha'apai Veu, pea 'oku ou tui ko e laumālie ia 'oku mau fiefia ai.

Fakamālō'ia e Potungāue Ngoue ki he faingamālie faka'atā fua mokohunu

Ko hono hokó 'oku 'i ai e fakamālō lahi heni ki he 'Eiki Minisitā Toutai, 'e 'Eiki Palēmia, ko e lipoti eni mei ho kāinga mei Tungua 'a e ngaahi *income* kuo ma'u he ngaahi fāmili taautaha kae 'uma'ā e ngaahi fa'ē 'i he ngaahi motu kotoa pē 'o Ha'apai. Ko e *income* 'uluaki na'a nau ma'u 'i he 'aho 'uluaki na'e fakaava ai 'a e toutai ko eni ko e fa'ē, te u talanoa ki he fa'ē, he 'ikai ke u talanoa ki he kau uku, ko e fa'ē 'e taha mo ene ki'i fānau 'oku Lautohi Pule'anga 'e toko tolu, na'a nau lava 'o tufi 'enau ngaahi ika ko eni ko ē 'oku tali ke fua mokohunú na'e a'u 'o pa'anga 'e 500 'i he 'aho 'uluaki.

Kole mei Ha'apai fakalōloa māhina 1 fua mokohunu

Ko e fakalalakaka lelei eni ke tokoni ki he taumu'a 'a Ha'apai 13, ke fakapapau'i 'oku 'i ai e me'atokoni fe'unga 'i Ha'apai, ke fakapapau'i 'oku 'i ai ha *income*, fāmili kotoa pē, 3 mano 'i he ta'u, pea na'e kau 'a e Feitu'una 'Eiki Palēmia kae 'uma'ā e 'Eiki Minisitā 'o e Toutai, hono *empower* 'a e taumu'a mo e vīsone 'a e kāinga Ha'apai. Pea 'oku ou tui ko e fakalalakaka ia 'oku ma'u 'e he kāinga tukukehe e kau uku he 'oku 'alu ia 'o lau afe, he ko hono fakamo'oni'i 'Eiki Sea, na'e māhina pē 'e taha mo e kongā kuo tāpuni 'a e ngaahi tu'unga hangē ko e mokohunu maka, hangē ko e telehea 'osi hono 'inasi 'ona he na'e lau 'inasi. Ka ko e pole 'o e ngāue ko eni ko e fo'i māhina pē eni 'e taha te'eki ai ke a'u 'o māhina 'e taha 'a e lava 'o fāngota 'a e kakai 'o Ha'apai tupunga mei he ngaahi 'alotāmanki 'o natula, ko e māhina 'e tolu 'oku 'omai 'e he Pule'anga, ka ko e fo'i māhina te'eki ke a'u 'o māhina 'e taha 'a 'enau ngāue

pea kapau ‘oku pehē e māhina ‘e taha, kapau na’e māhina kakato ‘a ‘enau ngāue ki he va’a ‘o e toutai. Pea ko e ‘oatu pē neongo ‘oku ou lave’i ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha tu’unga pehē te u ‘oatu pē fiema’u ‘a e kakai, he ko hoku fatongia ke u tiliva pē ‘oku kona pē ‘oku tamaki ka te u ‘oatu pē ‘Eiki Palēmia fakamolemole ‘oku nau toe kole ha ki’i māhina ‘e taha ke fakakakato ‘enau ngaahi fiema’u he ko e fo’i māhina ia ko eni ‘e ua ko eni, ko eni ‘a eni kuo ‘osí na’e ngaahi uike pē, taki uike taha, pē ko e kongā’i uike ‘enau toutai ko e ‘uhinga ko e ‘alotāmaki.

‘Eiki Sea ko e ngaahi, ko e ngaahi pole ia pea mo e ngaahi fakamālō ki he kau Minisitā pea pehē ki he Minisitā Polisi ‘a e ngaahi kole, kole fakafo’ituitui ‘a e ngaahi fiema’u hoku kāinga, neongo na’e ‘ikai ke ke fiemālie ki ai ka na’a ke hanga pē ‘o fakahoko ‘uhinga pē ‘oku ke fu’u loto mamahi ‘i he taimi ko ē ‘oku ou hoha’a atu ai ki he Feitu’una, ka ko e kolé ia mou ‘ofa mai Hou’eiki Minisitā, mou fakafaingofua ‘a e ngaahi ngāue ‘oku mau fakahoko. Pea ‘oku pehē ‘Eiki Sea e fakamālō ki he Feitu’una ko e faingamālie kuo ke ‘omi ma’a e motu’a ni ke fakahoko atu ai e ngaahi fatongia ko eni. ‘Eiki Palēmia kuo ke ‘osi mea’i pē, na’e ‘i ai e fiema’u vivili mei motu fanga ki’i uafu mei Nomuka, mei Mu’omu’a, kae pehē ki Tungua ‘i Lulunga mo Ha’afeva mo e ngaahi motú kotoa ‘o a’u ki Fākakai, Hā’ano mo e ngaahi kolo ko ia. Ka ‘oku lave’i ‘e he motu’a ni ‘a e tōnounou ‘a ‘etau tu’unga fakapa’anga, ka ‘oku ‘ikai pē ‘oku ou anga pē ‘e ‘Eiki Palēmia ho ‘ulungaanga ‘oku ‘ikai pē ke ke afe koe mei he ngaahi faingata’a ‘oku tangi atu ai ho kakai. Pea ‘oku pehē ‘a e fakamālō mo e ‘ofa atu kiate kimoutolu, mālō e ngāue. Mālō e ‘ofa fonua. Faka’apa’apa atu ‘Eiki Sea.

‘Eiki Sea: Hou’eiki ‘oku fakatokanga’i pē ‘oku poaki mai e ‘Eiki Minisitā Toutai, ko e faingamālie eni kapau ‘oku ‘i ai ha tali mei he Hou’eiki Pule’anga. ‘Eiki Palēmia.

‘Eiki Palēmia: Tapu mo e Feitu’u na Sea, tapu ki he ongo tēpile ‘a e Hou’eiki mo e Kakai pea pehē foki ki he tēpile ko eni ‘a e Hou’eiki Minisitā, ‘oku ‘i ai ‘a e fakamālō lahi ki he lipooti faka’ofa’ofa ko eni kuo ‘omai ‘e he Fakafofonga ‘a 13, mei Ha’apai mo e fakamālō ki he ngaahi ...

<005>

Taimi: 1035-1040

‘Eiki Palēmia: ... Folau na’a ke fai Sea pea mo e Tokoni Sea pea pehē foki ki he kau Mēmipa ko eni mei he tēpile ‘a e kau Minisitā. Ko e ngaahi me’a ‘oku tokanga ki ai ‘a e Fakafofonga na’a ku ‘osi lave pē ki ai ki mu’a ‘oku fai ki ai ‘a e ngāue ‘a ia ko e lave ko eni ki he uafu ko e taha ia e ngaahi taumu’a ngāue ‘oku ‘i ai ‘a e faka’amu ke lava ha fanga ki’i uafu ‘o lava ia he fo’i vaha’a taimi atu ko eni pea ‘oku kau ai pē ‘a e kole ko eni ‘oku fai mai ‘e 13. Fakamālō atu hono toutou fakamanatu mai ki he’emau fakakaukau mau ongo’i ‘oku ‘ikai ke mau lava ke mau mohe kamata ke mau ki’i mohe hifo kuo to e tātaa’i mai ke mau ‘ā’ā hake mālō e fakatokanga pea ‘oku fai ‘a e ngāue ki ai te mau kei ‘ā’ā pē ke tokanga’i ‘a e ngaahi fiema’u vivili ‘a e kakai tau nofo kitautolu heni Sea ‘oku sai pē hotau neongo pē ‘oku ‘ikai ke fu’u loko fēfē ‘oku ‘ikai ke sai hotau hala ki ‘uta ke tau ngāue ke tau lava ‘o ma’u ‘a e *production* ko ia ‘oku tau fiema’u ke lava ka ‘oku to e ki’i tō hifo ‘a Ha’apai ‘i honau fanga ki’i uafu honau fanga ki’i taulanga pea ko ia ‘oku fai ‘a e ngāue lahi ki ai ke lava ‘o fakakakato ‘a e ngāue ki ai ‘i he ta’u ni mālō ‘Eiki Sea.

‘Eiki Sea: Mālō Hou’eiki tau hoko atu ki he fika 4 ‘etau ‘asenita ko e Lipooti Fika 4/2020 ‘a e Komiti Tu’uma’u ki he Lao fekau’aki eni mo e Fokotu’u Faka-Fale Alea Fika 1/2020 ‘a ia ko e Fokotu’u Faka-Fale Alea eni mei he ‘Eiki Palēmia. Kole atu ki he Kalake kātaki ‘o lau mai e tohi ‘o fakahū mai ki he fale’i hono ua na’e kumi mei he Fale Alea ke hoko atu’aki ‘a e feme’a’aki ki he fokotu’u ko eni.

**Lipooti Fika 4/2020 Kōmiti Lao fekau'aki mo e Fokotu'u Faka-Fale Alea Fika
1/2020**

Tokoni Kalake: 'Ulu'itohi Fale Alea 'o Tonga

'Aho Tu'apulelulu 10 'o Sepitema 2020
Mr. Neil Adsett SC
Fakafongoa Lao

Tangata'eiki *Adsett*

RE: Kole fale'i fakalao.

'Oku ou fakahoko atu 'i he tohi ni 'a 'emau kole ha fale'i fakalao ke hoko ko ha tūhulu 'o ha tu'utu'uni 'oku 'amanaki ke fakahoko 'e he Fale Alea 'o Tonga 'i he 'aho Mōnite ko hono 14 'o Sepitema 2020.

Ko e kole 'oku fekau'aki ia mo e Tu'utu'uni 125 (3) (a) 'o e Ngaahi Tu'utu'uni 'o e Ngaahi Fakataha 'a e Fale Alea 'a ia 'oku tu'utu'uni ai kuo pau ko e Lao Fakaangaanga Taautaha kupu si'i (a) ke fakahū atu ia 'e ha mēmipa 'oku 'ikai ko ha Minisitā mo fakamo'oni hingoa ki he fakamatala fakamahino 'o e Lao Fakaangaanga kupu si'i (b) ke fekau'aki pē mo e ngaahi Tu'utu'uni Ngāue Faka-Pule'anga 'e ngāue'aki pe uesia ai 'a e fonua fakalukufua.

Ko e fakalele 'o e lolotonga 'o e tu'utu'uni 125 kupu si'i 3 kupu si'i (a). Ko e ola ia 'o e fakatonutonu 'o e ngaahi tu'utu'uni 'i he ta'u 2016, ki mu'a ai na'e lava pē 'e ha Mēmipa ia tatau ai pē pe ko ha Minisitā Kapineti pē 'ikai 'o fakahū atu ha Lao Fakaangaanga Taautaha.

'Oku 'oatu fakataha heni mo ha fakamatala puipuitu'a ke ke vakai ki ai. 'Oku mau kole ai ha fale'i fakalao meiate koe makatu'unga 'i he ngaahi kaveinga ko eni.

1. Pe 'oku ma'u 'e he Mēmipa kotoa 'o e Fale Alea 'a e totonu faka-Konisitūtone 'oku foaki 'e he kupu 62 kupu (2)(a) ke fakahū atu ha Lao Fakaangaanga ki he Fale Alea. Fakatokanga'i ange ko e *introduce* 'oku liliu faka-Tonga ia ko e fakahū 'a ia 'oku 'uhinga ko e fakahū atu to *submit*, pe fakahū atu to *table* tatau ai pē pe ko ha Lao Fakaangaanga Taautaha pe Lao Fakaangaanga 'a e Pule'anga.

<008>

Taimi: 1040-1045

Tokoni Kalake : .. pē ko ha Lao Fakaangaanga taautaha, pē Lao Fakaangaanga 'a e Pule'angá.

2. Pe 'oku fepaki 'a e fakalea lolotonga 'a e Tu'utu'uni 125 kupu si'i 3 kupu si'i (a) mo e kupu 62 kupu (2) (a) 'o e Konisitūtone 'o Tongá, koe'uhi 'oku ne fakangatangata 'a e totonu faka-Konisitūtone 'a e Hou'eiki Mēmipa 'oku nau to e hoko foki ko ha Hou'eiki Kapineti mei he totonu ko ia kuo foaki 'e he Kupu 62 kupu (2)(a).

3. Pē 'e uesia 'a e tefito'i taumu'a 'o e ngafa 'o e fengāue'aki fakatahá (*collective responsibility*) mo e taliui 'a e Kapineti ki he Fale Alea 'o fakatatau mo e Kupu 51 kupu si'i (1) 'o e Konisitūtone

'o Tongá 'i hono fakangofua ha Minisitā ke fakahū atu ha Lao Fakaangaanga taautaha. Kapau ko ia, pea 'e monuka ai 'a e kupu 51 kupu si'i (1) 'i he uesia ko iá. Te mau lau ko e koloa kapau 'e toe fakakau mai 'i ho'o fale'í mo ha toe me'a 'oku ke fakakaukau 'oku felāve'i mo e kaveingá ni. 'E matu'aki houna kiate kimautolu kapau 'e a'utaki mai ho'o fale'í 'o 'ikai ke to e tōmui ange 'i he 10:00 po'uli 'o e Sāpate ko hono 13 'o Sepitema, 2020 koe'uhí ke fakafaingamālie'i kimautolu ke fakakaukau'i ia mo fakahoko atu ki he 'Eiki Seá kimu'a pea fakataha 'a e Fale Aleá 'i he 10:00 pongipongi 'o e 'aho Monite ko hono 14 'o Sepitema, 2020.

Faka'apa'apa atu

Gloria Pole'o

Kalake Pule 'a e Fale Alea 'o Tonga.

Fakamatala Puipuitu'a: Fakamatala puipuitu'a 'o e ngaahi tefito'i kaveinga *issues* ne 'ave fakataha mo e tohi kole fale'i fakalao mei he Kalake Pule 'a e Fale Aleá kia *Neil Adsett* 'i he 'aho 10 'o Sepitema, 2020. Ko e puipuitu'a fekau'aki mo e Fokotu'u Fika 1/2020 ke fakatonutonu 'a e Tu'utu'uni 125 (3) (a) 'o e ngaahi Tu'utu'uni 'o e ngaahi Fakataha 'a e Fale Aleá.

Puipuitu'a: Fokotu'u Fika 1/2020 ke fakatonutonu 'a e tu'utu'uni 125 (3) (a) 'o e ngaahi tu'utu'uni 'a e ngaahi fakataha 'a e Fale Aleá.

1. Talateu : Ko e fakamatala puipuitu'a ko ení. 'Oku fa'u ia makatu'unga 'i he kole 'a e Kalake Pule 'a e Fale Alea 'o Tongá *Gloria Pole'o*, 'i he 'aho Monite ko hono 7 'o Sepitema, 2020. Ko e taumu'a 'o e fakamatala puipuitu'a ke fakamā'opo'opo 'a e ngaahi kaveinga pau na'e 'ohake 'i he Falé lolotonga 'a e feme'a'aki 'i he Fokotu'u fika 1/2020 'i he 'aho 7 'o Sepitema, 2020.

2. Puipuitu'a 'o e Fokotu'u Fika 1/2020.

i). 'I he 'aho 12 'o Mē 2020, na'e fakahū atu ai 'e he 'Eiki Palēmia 'a e Fokotu'u Fika 1 'o e 2020 ko e fokotu'u 'a e Pule'angá 'o fakatatau mo e Tu'utu'uni 78 'o e ngaahi Tu'utu'uni 'o e Ngaahi Fakataha 'a e Fale Alea 'o Tongá ko e Ngaahi Tu'utu'uni.

ii). Ko e tefito'i taumu'a 'o e fokotu'ú ke fakatonutonu 'a e Tu'utu'uni 125 kupu si'i 3 kupu si'i (a) 'o e Ngaahi Tu'utu'uni koe'uhi kae lava 'e ha Mēmipa pē 'o e Fale Aleá 'o fakahū atu ha Lao Fakaangaanga taautaha 'o tatau ai pē pē ko ha Minisitā Kapineti pē 'ikai.

iii) . 'Oku tui 'a e Pule'angá ko e totonu faka-Konisitūtone ia 'a e Mēmipa kotoa ke fakahū atu ha Lao Fakaangaanga 'o fakatatau mo e Kupu 62 si'i 2 kupu si'i (a) 'o e Konisitūtone 'o Tongá 'a ia 'oku pehé:

Kupu si'i (2) 'e ngofua ki ha Mēmipa 'o e Fale Aleá 'o fakatatau ki hono ngaahi Tu'utu'uni ke: kupu si'i (a) fakahū ha Lao Fakaangaanga ki he Fale Aleá.

iv) . 'I he 'aho 1 'o Siulai 2020 na'e fakataha ai 'a e Komiti Tu'uma'u ki he Laó ko e Komiti, na'a nau feme'a'aki 'i he kaveingá pea nau tu'utu'uni ai ke 'omai ha fale'i fakalao mei he 'Ateni Senialé fekau'aki mo e a) pē 'oku ma'u 'e he Mēmipa kotoa 'a e totonu faka-Konisitūtone ko iá, pea kapau ko ia, b)...

Taimi: 1045-1050

Tokoni Kalake: ... pē 'e fakangatangata 'a e Tu'utu'uni 125 (3) (a) mo e ngaahi tu'utu'uni 'o e ngaahi fakatahá ngaahi totonu ko ia. 'A ia 'oku lolotonga fakangatangata 'a hono fakahū atu ha ngaahi Lao Fakaangaanga Taautaha ki he Hou'eiki Mēmipa 'ikai Kapineti pē.

v) 'I he 'aho 17 'o Siulai 2020 na'e a'u taki mai ai ki he 'Ofisi 'o e Kalake Pulé 'a e fale'i fakalao mei he 'Ateni Seniale.

vi) 'I he 'aho 7 'o Sepitema 2020 na'e fakahū atu ai ki he Fale Alea 'o Tongá 'a e Lipooti Fika 4/2020 'a e Komiti Laó. Pea na'e 'ohake ai 'e he Hou'eiki Mēmipa 'o e Fale Alea ngaahi fokotu'u mo ha ngaahi kaveinga mahu'inga 'a ia 'oku hā 'i he kupu 3 'o e fakamatala puipuitu'a ko eni.

3) **Ngaahi kaveinga na'e 'ohake he feme'a'aki 'a e Falé** 'i he 'aho 7 'o Sepitema 2020 fekau'aki mo e Fokotu'u Fika 1 'o e 2020.

1) Na'e fa'u 'a e kupu 62 kupu si'i (2) kupu si'i (a) ia 'o e Konisitūtone 'o Tonga kimu'a 'i he fakalelei fakapolitikale 'o e 2010 'a ia na'e kei fili pea fakanofu 'e he Tu'i ia 'a e Palēmia mo e Kapineti. Ko e laumālie 'o e kupu ke 'oange e faingamalie ki ha Mēmipa ki ha Mēmipa pē ke fakahū atu ha Lao Fakaangaanga ki he Fale Aleá kae fakatatau mo e tu'utu'uni ko ia ko e fatongia 'o e Hou'eiki Kapineti ke fakahū atu e ngaahi Lao Fakaangaanga 'a e Pule'anga kae fakahū atu 'e he toenga 'o e Hou'eiki Mēmipa 'a e ngaahi Lao Fakaangaanga Taautaha.

2) Hili e fakalelei politikale 'o e 2010 'oku fakanofu ai he Tu'i ha Palēmia mei he Hou'eiki Mēmipa Fili 'o e Fale Aleá 'i ha fokotu'u atu 'e he Fale Aleá 'i ha founa fili kuo tu'utu'uni 'e he Konisitūtone. Pea 'e fakanofu leva 'e he Tu'i 'a e Hou'eiki Minisitā kuo fili 'e he Palēmia. Koe'uhí ko e liliu ko iá 'e fehu'ia leva 'e he fakatonutonu ko ia kuo fokotu'u atu 'i he fokotu'u (*motion*) 'a e ngafa 'o e fengāue'aki 'a e Hou'eiki Mēmipa 'o e Kapineti.

3) Kapau 'oku loto ha Mēmipa 'o e Kapineti ke fa'u ha Lao Fakaangaanga 'oku makatu'unga 'i ha fiema'u 'a hono Vāhenga Filí 'oku totonu ke femahino'aki 'a e Minisitā ko ia mo e Minisitā 'o e potungāue fekau'aki 'o kole ke fakahū atu 'a e Lao Fakaangaanga ko ha Lao Fakaangaanga 'a e Pule'anga.

4) Na'e 'i ai 'a e hoha'a telia na'a ngāue hala 'aki 'e he Hou'eiki Mēmipa 'o e Kapineti honau mafai mo e monū'ia 'i hono ngāue'aki 'a e vouti 'a e potungāue ke fakapa'anga 'enau ngaahi Lao Fakaangaanga Taautahá. 'E mātu'aki ta'efakafiemālie 'eni ki he Hou'eiki Mēmipa kehe 'i he Kapineti koe'uhí ke nau fakapa'anga pē 'e kinautolu 'enau ngaahi Lao Fakaangaanga Taautaha.

5) Na'e 'ohake mo e fakakaukau 'e taha 'oku totonu ke pule 'a e ngaahi lea 'o fakatatau ki he ngaahi Tu'utu'uni 'a e Fale Alea 'i he kupu 62 (2) (a) 'o e Konisitūtoné 'i he ngaahi lea ha Mēmipa 'i hono faka'uhinga'i pea 'oku fakapotopoto ange 'a e tu'utu'uni 125 (3) (a) 'i he'ene tu'u he lolotonga ni.

6) Tu'utu'uni 'a e 'Eiki Seá koe'uhí ko e veiveiua 'o e kupu 62 kupu si'i (2) kupu si'i (a) 'o e ngaahi kaveinga kuo fakamahino pau 'i he kupu 3 'o e fakamatala ko eni na'e tu'utu'uni ai he 'Eiki Sea 'o makatu'unga mei he Fakafofonga 'o e Kakai ma'a e Vāhenga Fili Tongatapu Fika

4 Hon. Mateni Tapueluelu ke toe kumia mo ha Fale'i Fakalao hono ua pea ua ke to'o 'a e lipooti fekau'aki mo e Fokotu'u Fika 1/2020 mei he 'Asenitá kae faka'atā ha taimi fe'unga ki hono kumia ko ia ha Fale'i Fakalao hono ua, na'e fakahoko mai he 'Eiki Seá mo e vaha'a taimi ke fakakakato ai 'a e ngāue ko eni ko e uike 'e taha.

FAKAHINOHINO LAO MA'OLUNGA

'Aho 12 'o Sepitema 2020

*17 Newtown
Alderney, UK
PO Box 694
Tugun Australia*

Fale'i ki he Kalake Pule 'o e Fale Alea 'o Tonga

'Oku fiema'u 'e he Kalake Pulé ...

<009>

Taimi: 1050-1055

Tokoni Kalake Pule: ...'i he'ene tohi kole 'o e 'aho 10 'o Sepitema ha fale'i hono 2 fekau'aki mo ha ngaahi tefito'i kaveinga 'e 3. Ko hono 'uhinga 'o e kupu 62 'o e Konisitūtone, 'uluaki, ko e 'uluaki fehu'i:

- 1) pē 'oku ma'u 'e he Hou'eiki Mēmipa 'o e Fale Alea 'a e totonu fakakonisitūtone 'oku foaki 'e he kupu 62 (2) (a) 'o e Konisitūtone ke fakahū atu ha Lao Fakaangaanga ki he Fale Alea. Fakatokanga'i ange 'oku liliu Faka-Tonga 'a e *introduce* ko e fakahū, 'a ia 'oku 'uhinga ke fakahū atu pē, 'e tēpile'i pē ko ha Lao Fakaangaanga Taautaha pē Lao Fakaangaanga 'a e Pule'anga.
- 2) Ko e Konisitūtoné 'a e Lao Pule 'o Tonga, pea 'oku 'ikai fakalao ha toe Lao pē ha ngaahi tu'utu'uni 'oku fepaki mo e Konisitūtone.
- 3) 'Oku mahino 'a e kupu 62 (2) e Konisitūtone, pea 'e faka'uhinga ia 'e he Fakamaau'anga 'o fakatatau ki hono 'uhinga angamaheni, ke foaki ki ha mēmipa pē, 'a e totonu ke fakahū atu ha Lao Fakaangaanga fekau'aki mo ha fa'ahinga kaveinga 'o fakatatau ki he ngaahi tu'utu'uni 'o e ngaahi fakataha. 'Oku hā 'i he kupu 62 (2) 'e ngofua ki ha Mēmipa 'o e Fale Alea 'o fakatatau ki hono ngaahi tu'utu'uni ke:
 - (a), fakahū ha Lao Fakaangaanga ki he Fale Alea,
 - (b), fokotu'u atu ha fokotu'u ke tipeiti'i 'i he Fale Alea pē fakahoko ha tohi tangi ki he Fale Alea, pea kuo pau ke fakahoko ia 'o fakatatau ki he ngaahi Tu'utu'uni 'o e Fale Alea.
- 4) 'Oku 'ikai ke toe fakafilingaua 'e he Konisitūtoné 'a e kupu mahino ko eni 'aki ha ngaahi fakakaukau 'o e ngaahi founa fakataha lolotonga 'a e Kapineti 'i he tu'unga uouongataha 'a e Kapineti pē ko ha toe founa kehe, 'e ngofua ai ke 'omai 'e ha Minisitā 'o e Kapineti ha ngaahi Lao Fakaangaanga ki he Fale Alea pea 'oku 'ikai ke fakangatangata 'e he Konisitūtoné ha totonu 'a ha Mēmipa ke fakahū atu ha Lao

Fakaangaanga ke fekau'aki mo ha Ngaahi Tu'utu'uni Ngāue Fakapule'anga 'oku fekau'aki mo e fonua fakalūkufua.

- 5) 'Oku toe hā foki 'i he kupu 62 (2), ko e totonu ko ení ke fakahū, ke fakahū atu ke tēpile'i ha Lao Fakaangaanga kuo pau ke fakahoko ia 'o fakatatau ki he Ngaahi Tu'utu'uni 'o e Ngaahi Fakataha 'a e Fale Alea. 'Oku fakataumu'a mo fiema'u heni ke fenāpasi 'a e ngaahi Tu'utu'uni 'a e Fale Alea mo e Konisitūtoné, pea faka'aonga'i ki he Hou'eiki Mēmipa kotoa.
- 6) Ko ha mo'oni fakalūkufua ia 'o e faka'uhinga, 'e faka'uhinga 'e he Fakamaau'anga 'a e Lao ke lava ke 'i ai hano mafai, pea ke fakalao mo malava ke fakamālohia. 'Oku lelei ange ki ha me'a ke 'i ai hano mafai 'i hano fakata'e'aonga'i, 'e faka'uhinga'i leva e kupu 62 e Konisitūtone ke 'uhinga mālie 'o tatau ai pē pe kuo 'osi fatu ha ngaahi tu'utu'uni fe'unga, pē ha ngaahi tu'utu'uni 'o e ngaahi fakataha. He'ikai ke ta'e'aonga e kupu 62 (2) koe'uhí pē 'oku te'eki ai ke fatu 'e he Fale Alea ha ngaahi tu'utu'uni fakalao 'o e ngaahi fakataha ki hono pule'i 'a e founa ke fakahū atu ai 'a e ngaahi Lao Fakaangaanga 'a e Hou'eiki Mēmipa. 'Oku ta'efakakonisitūtone mo ta'efakalao 'a e Tu'utu'uni fika 125 (3).
- 7) Ko e fehu'i hono 2, 'oku kole mai 'e he Kalake ha fale'i ki ai, ko e: kupu (2), 'oku fepaki e Tu'utu'uni 125 (3) (a) 'i hono fakalea lolotonga pea mo e kupu 62 (2)(a) 'o e Konisitūtone 'o Tongá, he 'oku hangē 'oku ne fakasi'ia 'a e totonu fakakonisitūtone kuo foaki 'e he kupu 62(2)(a) ki he Hou'eiki Mēmipa 'oku nau toe hoko ko e Hou'eiki Mēmipa 'i he Kapineti.
- 8) 'I he'eku tui 'oku 'ikai fakalao 'a e Tu'utu'uni 125 (3) (a) lolotonga, koe'uhí 'oku fepaki ia mo e Konisitūtoné 'i he'ene feinga ke fakangatangata 'a e totonu 'o ha Mēmipa ke fakahū atu ha Lao Fakaangaanga fekau'aki mo ha fa'ahinga kaveinga pē. 'I he'ene pehē 'oku ta'efakalao 'a e Tu'utu'uni 125 (3) (a) 'o e Ngaahi Tu'utu'uni 'o e Ngaahi Fakataha he 'oku fepaki pea mo e Konisitūtone. 'Oku ma'u 'e he Hou'eiki Mēmipa kotoa ha totonu fakakonisitūtone ke fakahū atu ha Lao Fakaangaanga fekau'aki mo ha fa'ahinga kaveinga pē. 'O kapau pē ko ha me'a 'oku fekau'aki mo e Ngaahi Tu'utu'uni Ngāue Fakapule'anga. 'Oku 'ikai faka'atā he Konisitūtoné ke fakangatangata 'a e totonu ko ení koe'uhí pē 'oku ngofua ke toe ala 'o faka'aonga'i 'e ha Mēmipa 'oku toe hoko ko ha Minisitā 'a e ngaahi founa fakahoko fatongia 'a e Pule'anga ke fakahū atu ai ha Lao Fakaangaanga ...

<005>

Taimi: 1055-1100

Ne fakahoko mai 'e he Kalake Pule kiate au na'e fakatonutonu 'a e Tu'utu'uni 125(3)(a) 'i he 2016 pea 'oku hā 'i hono fakatonutonu "kuo pau ko e Lao Fakaangaanga Taautaha kupu si'i (a) ke fakahū atu 'e ha Mēmipa 'oku 'ikai ko ha Minisitā mo fakamo'oni hingoa ki he fakamatala fakamahino 'o e Lao Fakaangaanga.

(b) 'Oku fekau'aki 'a e Tu'utu'uni ngāue faka-pule'anga 'e ngāue'aki 'o uesia ai 'a e fonua fakalukufua.

Ngafa 'o e fengāue'aki fakataha (Collective possibility) 'o fakatatau ki he kupu 51(1).

10. Ko e fehu'i hono tolu mo e faka'osi na'e kole mai he Kalake ke fakahoko ai 'a e fale'i ko eni 'a ia ko e

3.Pē 'e fakangaloku mai 'a e tefito'i mo'oni 'o e ngafa 'o e fengāue'aki fakataha 'a e Kapineti ki he Fale Alea 'o fakatatau ki he kupu 51(1) mo e Konisitūtone 'o Tonga 'i hono faka'atā ha Mēmipa e Fale Alea 'oku hoko ko ha Minisitā 'o e Kapineti te ne fakahū atu ha Lao Fakaanganga Taautaha kapau 'oku 'io pē 'e hoko nai 'a e fakangaloku ko ia ke monuka ai 'a e kupu 51 kupu si'i 1.

11. 'Oku tu'utu'uni 'e he kupu 51 'o pehē

1. Kuo pau ke 'i he Kapineti 'a e mafai pule 'o e fonua 'a ia kuo pau ke nau ma'u 'a e ngafa 'o e fengāue'aki fakataha mo e taliui ki he Fale Alea 'a e ngaahi fatongia pule 'o e Pule'anga.

12. 'Oku hā 'i he kupu ko eni 'a e founga fakahoko ngāue 'a e Kapineti 'i he fa'unga 'o e Pule'anga 'oku 'ikai ope atu ia 'o fekau'aki mo e ngaahi fatongia 'i tu'a mei he Kapineti hangē ko e me'a 'e lava ke fakahoko 'e he Hou'eiki Mēmipa mo e ngaahi sino fakalao kehe mei he Kapineti. 'Oku kehe pē 'a e hoko ha Mēmipa ko e Mēmipa 'o e Fale Alea mei he'ene mēmipa 'i he Kapineti, kapau na'a tau vakai ki ha ongo kupu 'e ua 'o e Konisitūtone 'oku fakafeangai kehekehe ki he kaveinga pau 'i ha founga kehekehe pe 'i ai leva e tafa'aki 'e fehu'i ai kā 'i heni 'oku fekau'aki 'a e kupu 62(2) ia mo e kaveinga mahino 'e taha pea 'oku 'ikai fakafe'ātungia'i hono fakahoko 'o'ona 'e ha kupu kehe, (ngafa 'o e fengāue'aki fakataha).

'Oku lave ki ha kaveinga tatau ko e tefito'i mo'oni fakalao pe ko e *generalibus specialia derogant* 'oku 'ikai tafe 'a e ngaahi kupu fakalukufua mei he ngaahi kupu makehe. 'Oku fekau'aki tonu mo mahino 'a e Konisitūtone ia mo e totonu 'a e Hou'eiki mēmipa kotoa ke fakahū ha lao fakaangaanga pea 'oku 'ikai uesia 'a e totonu ko ia 'i he ngaahi tu'utu'uni fakalukufua ia fekau'aki pea mo e uoungataha Kapineti.

Ko e 'ū ngaahi fakakaukau fekau'aki mo e ngaahi kaveinga kuo 'ohake 'i he Hou'eiki mēmipa 'i he feme'a'aki.

13. 'I he palakalafi tolu 'o e ngaahi fakamatala fakama'ala'ala ne 'omai kiate au ne 'omai he Kalake 'oku hā ai e ngaahi taukave 'e ni'ihī ne 'ohake 'i he alea fekau'aki mo e kaveinga ko eni 'oku ou pehē

a. 'Oku 'ikai ha 'uhinga heni ke fai ai ha vakai ki he laumālie 'o e lao, kapau 'oku 'i ai. Ko e tefito'i taumu'a ...

<007>

Taimi: 1100-1105

Tokoni Kalake : ...'o e faka'uhinga fakalaó mo faka-Konisitūtoné. Ke 'oange ha mafai ki he 'uhinga hangatonu 'o e ngaahi lea kuo ngāue'akí. Ko e Konisitūtoné ko ha maka ia 'oku hiliō 'i he kotoa 'o e ngaahi founga fakahoko ngāue feliliuliaki 'a e Kapineti mo ha ngaahi tu'utu'uni pē 'a e Kapineti ma'ana ke fakahoko 'aki 'a e ngāue 'a e Pule'angá.

b). 'Oku 'ikai totonu ke ngāue'aki 'a e ngaahi fakakaukau mei tu'a ki he founa 'oku fakahoko 'aki 'e he Kapinetí 'a e ngafa 'o e fengāue'aki fakataha, ke peluki pē tukunoa'i ai 'a e ngaahi lea mahino e Konisitūtoné. 'Oku tatau pē mo e 'ikai ke lava uesia 'a e tu'unga pule 'o e Konisitūtoné 'i he founa ngāue lolotongá pē ha ngaahi tu'utu'uni ngāue 'a e Kapinetí. 'Oku lava pē 'e he Kapinetí 'o fatu 'enau tu'utu'uni ngāue ke 'oua 'e ngofua ki he Minisitā 'o e Kapinetí ke fakahū atu ha Lao Fakaangaanga taautaha, ka he'ikai ke ne uesia 'a e totonu 'oku foaki ki he Mēmipa kotoa 'o e Fale Aleá 'e he Kupu 62(2) 'o e Konisitūtoné. 'E lava 'e he Palēmia 'o tuli ha Minisitā 'i hono maumau'i 'a e ngaahi tu'utu'uni fakalotofale 'a e Kapinetí, ka 'e 'ikai lava 'e he Palemiá pē Fale Aleá 'i he'ene ngaahi tu'utu'uni ngāue 'o ta'ofi ha Mēmipa mei he'ene faka'aonga'i 'ene totonu faka-Konisitūtoné.

d). 'Oku 'ikai ke totonu faka-Konisitūtone ke fakapa'anga 'e he Pule'angá ha Lao Fakaangaanga taautaha, 'o kapau 'oku toe hoko 'a e Mēmipa ko ha Minisitā 'a e Kapinetí. Ko e kaveinga eni ia ki he Pule'angá ke fakakaukau'i 'a e founa 'e ngofua ke fakamoleki ki ai 'a e sino'i pa'anga 'a e Pule'angá.

Eiki Sea : Ki'i ta'ofi pē ai Kalake kae mālōlō 'a e Hou'eikí.

(Na'e mālōlō heni 'a e Fale)

<008>

Taimi: 1125-1130

Sātini Le'o: Me'a mai 'a e 'Eiki Sea 'o e Fale Alea.

(Pea na'e me'a hake leva 'a e 'Eiki Sea 'o e Fale Alea, Lord Fakafanua ki hono me'a'anga)

Eiki Sea: Kole atu ki he Kalake ke hoko atu hono lau e tohi ko eni. Fakamā'opo'opo.

Tokoni Kalake: **Fakamā'opo'opó**

'Oku ou faka'amu 'e tokoni atu 'a e fakakaukau ko eni ke fakamahino 'a e ngaahi kaveinga 'oku ou 'oatu 'i he fakamatala fakalahi ki he fale'i ko eni ha ngaahi fakamatala fekau'aki mo ha ngaahi tu'utu'uni faka-Fakamaau'anga 'oku felāve'i mo e ngaahi kaveinga ko eni ki hono faka'uhinga 'o e Konisitūtoné.

'I ha hopo 'i he 2014 'i he 'ao 'o e Fakamaau'anga Tangí na'e fekau'aki ia mo e faka'uhinga 'o e kupu 65 'o e Konisitūtoné (*Supervisor of Election v Tupouniua*) na'e tali 'o fakata'e'aonga'i 'i he Fakamaau'angá mei ha hopo kimu'a 'i Tonga – “I ha ngaahi hopo hokohoko kuo taukave'i 'e he Fakamaau'anga Lahí mo e Fakamaau'anga Tangí 'o fakatatau ki hono tauhi 'o e ngaahi fakalea mahino 'o e kupu 65 'o e Konisitūtoné. 'I he ngaahi ngāue 'a e Pule'angá 'oku 'ikai ha toe holomui mei he talangofua ki he Konisitūtoné. Kuo pau ki he kau Fakafofonga 'o e Kakaí 'oku nau kau 'i hono fatu 'o e ngaahi laó, ke nau talangofua, pea ke 'iloa 'oku nau talangofua ki he tefito'i lao 'o Tongá.” 'I he *Taione v Kingdom of Tonga* 'i he'ene hā he peesi 67 'o e Lipooti Lao 'o Tonga 2005, ne fakahā ai na'e ta'efakalao ha ongo lao 'e ua na'e tali 'e he Fale Aleá (fekau'aki mo e tau'atāina ke leá) koe'uhí na'á na fepaki mo e Konisitūtoné, pea 'oku 'i ai ha ngaahi fakamatala lōloa fekau'aki mo e fiema'u ke talangofua kakato ki he Konisitūtoné.

'I he Touliki *Trading & ors v. Fakafanua* 'i he peesi 8 'o e Lipooti Lao 'o Tongá 1995, na'e tu'utu'uni ai 'e he Fakamaau'angá 'oku 'i ai hono mafai fakalao ke fakatotolo'i e ngaahi founda ngāue fakalotofale 'a e Fale Aleá 'i Tongá kapau na'e 'i ai ha monuka 'i he Konisitūtone.

Eiki Sea: Hou'eiki ko e ngāue ena na'e kole mai ke fakahokó kuo fakakakato hangē pē ko e tohi ko ē na'e lau mei he Kalaké kumi fale'i pea ko e fale'i ena kuo 'osi lau kakato atu. Tānaki atu ki he tohi mei he 'Ateni Seniale mo e Lipooti ko ē mei he Komiti Laó. Ko e ngāue na'e fiema'u ke fakakakato ko ena kuo 'osi me'a pē ki ai e Hou'eiki pea ko ena 'oku tuku atu ke mou me'a ki ai. 'A ia ko e Fokotu'u Fika 1/2020 fai ki ai e feme'a'akí hā pē ho'omou loto Hou'eiki tali pē ta'etali. Me'a mai e Fakafofonga Fika 1 Nōpele 'o Ha'apai toki hoko mai 'a Tongatapu 4.

Lord Tu'iha'angana: Tapu mo e 'Eiki Sea 'o e Fale Alea 'o Tonga. Tapu ki he 'Eiki Palēmia kae 'uma'a e Hou'eiki Minisitā 'o e Kalauni, tapu ki he Hou'eiki Fakafofonga Nōpele pea tapu ki he Hou'eiki Fakafofonga 'o e Kakai, mālō 'Eiki Sea e ma'u e faingamālie ko u tu'u pē au ia ke fakahoha'a atu ko e 'uhinga kau e motu'a ni hono he alea'i e me'a ko eni ko e 'oatu pē ngaahi 'uhinga kae hangē pē ko eni kuo 'omai e, 'a e tali ko eni ko e *second opinion* ko eni fekau'aki mo e kaveinga ko ia. Ka ko hono mo'oni foki Sea na'e 'osi mahino pē ia he na'e fale'i 'a e 'Ateni Seniale ...

<009>

Taimi: 1130-1135

Lord Tu'iha'angana: ...Falé na'e 'omai, pea na'e 'osi me'a mahino 'aupito pē 'a e 'Eiki Minisitā Lao ia hono fakamatala'i mahino 'oku fepaki 'a e kupu ko eni 125 mo e kupu 62 e Konisitūtone, pea ko eni 'oku toe 'omai, mahino 'aupito eni, ka na'e fai pē, na'e lau pē motu'a ni ia 'oku 'osi mahino pē faka'uhingá mo e me'a na'e me'a ki ai 'Eiki Minisitā Lao, pea ko eni 'oku 'omai, na'e fai pē foki e tokangá na'a 'i ai ha tō kehekehe ngaahi me'a mahu'inga 'i he Kapinetí ka 'oku mahino pē he tali ko eni 'oku 'omai ko eni mei he loea ko eni na'e fai ki ai 'a e kole fale'i, 'a ia ko e me'a ia 'a e Kapinetí ke nau toki fai ha'anau, 'a e 'Eiki Palēmia ia hano fai ha ngaahi tu'utu'uni ke pukepuke'aki 'a 'enau femahino'aki he Kapineti tautefito ka 'i ai ha 'Eiki Minisitā 'oku ne fiema'u ha Lao Fakaangaanga ka ko ia 'oku mahino 'aupito pē tali 'oku 'omai, mālō Sea.

Eiki Sea: Tongatapu 4.

Fokotu'u mo e pou pou ke tali fale'i fakalao hono ua fakahū mai ki Fale Alea

Mateni Tapueluelu: Tapu mo e Feitu'una 'Eiki Sea, mālō e laumālie ki he pongipongi ni, fakatapu atu ki he 'Eiki Palēmia mo e Hou'eiki Mēmipa 'o e Fale Alea 'o Tonga. Sea ko e me'a lelei eni hono fakahoko mai 'a e *second opinion* ko eni 'a ia ko e fale'i eni 'a e 'Ateni Seniale mālōlō 'a Tonga, ka 'oku ngāue atu ki muli, pea 'oku 'i ai hono faka'apa'apa'ia 'o e fale'i kuo fakahoko mai 'e 'Eiki Sea, pea 'oku ou tui 'oku tokoni 'aupito eni ia ki he Feitu'una pea mo e Fale Alea 'o Tonga hono aofangatuku 'o isiu ko eni, pea 'oku mahino 'a e tūkunga ko ē 'oku 'i ai 'a e Konisitūtone, ka toki 'i ai ha fakakaukau kehe ko e me'a ia ki he kaha'u, ka ko e tūkunga ko ia 'oku ou tui 'e Sea ko e *issue* ko eni 'oku 'osi tonu ke mahino pea ke fakapaasi ia pea tuku ia ki he tafa'aki he kuo mahino 'a e ngaahi fale'i 'oku 'omai Sea, mahalo ko e ua eni 'oku 'omai fakalao ka ko e fokotu'u atu pē mo e pou pou Sea, mālō 'aupito e ma'u faingamālie.

‘Eiki Sea: Me’a mai ‘Eiki Minisitā Lao ki he ...

Kole ke tomu’a ‘omai ha fale’i mei tu’a ‘oka fiema’u pea toki ‘ōmai fale’i ‘Ateni Seniale

‘Eiki Minisitā Lao Le’ole’o: Tapu ki he Feitu’una Sea pea tapu ki he ‘Eiki Palēmia mo e Hou’eiki Mēmipa ‘o e Fale. Mālō ‘aupito kuo ma’u e, ‘a e fale’i ko eni Sea. Ko ‘eku kolé pē ‘aku ia ke, ka to e ‘i ai ha me’a pehē ‘e fiema’u ha *second opinion* ‘i he kaha’u, ‘oku ou kole mu’a ke ‘uluaki ‘omai ‘a e *opinion* ko ia kae toki ‘omai ‘a e fale’i ko ē ‘a e ‘Ateni Seniale, ke tau kei faka’apa’apa’i pē ‘a e Konisitūtone ‘i he kupu 31, a (1) *subsection (a)*, ko e fale’i fakalao taupotu ‘a e Pule’anga mo e Kapineti ko e ‘Ateni Seniale. Ko ia Sea ko ‘eku kolé pē ‘a’aku ia kapau ‘oku toe fiema’u ha, ha fale’i *second opinion*, ‘uluaki ‘omai ia pea toki ‘omai leva ‘a e fale’i ko ē ‘a e ‘Ateni Seniale, mālō ‘aupito.

Pālōti’i ‘o tali e Fokotu’u fika 1/2020

‘Eiki Sea: Kole atu ki he kalake ke tau pālōti. Ko ia ‘oku loto ke tau tali e Fokotu’u fika 1/2020, kātaki ‘o fakahā mai ho nima.

Tokoni Kalake Pule: ‘Eiki Sea ‘oku loto ki ai ‘a Siosaia Vailahi Pohiva, Semisi Sika, Mateni Tapueluelu, Losaline Ma’asi, Semisi Fakahau, Penisimani ‘Epenisa Fifita, Mo’ale Finau, Veivosa *Light of Life* Taka, ‘Eiki Minisitā Mo’ui, ‘Eiki Minisitā Takimamata pea mo e Ngaahi Ngāue Lalahi, ‘Eiki Minisitā *MEIDECC*, ‘Eiki Minisitā Fonua Ngaahi Koloa Fakaenatula pea mo e Kau Tau ‘Ene ‘Afio, ‘Eiki Palēmia, ‘Eiki Minisitā Pa’anga mo e Palani Fakafonua, ‘Eiki Minisitā Ako, ‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki, ‘Eiki Minisitā Polisi mo e Tāmate Afi, Siosaia Ma’u Piukala, Fakafofonga Fika 1 ‘o e Hou’eiki Nōpele ‘o Ha’apai mo e Fakafofonga Fika 2 Hou’eiki Nōpele ‘o Vava’u. ‘Eiki Sea ‘oku loto ki ai ‘a e toko 20.

‘Eiki Sea: Ko ia ‘oku ‘ikai loto ke tau tali ‘a e Fokotu’u fika 1/2020, kātaki fakahā mai ho nima.

Tokoni Kalake Pule: ‘Eiki Sea ‘oku ‘ikai ha fakahā loto ki ai.

‘Eiki Sea: Mālō Hou’eiki tau hoko atu ki he fika 5 ‘etau ‘asenita, ‘a ia ko e ngaahi Lao Fakaangaanga. Me’a mai ‘Eiki Palēmia.

‘Eiki Palēmia: Tapu mo e Feitu’una ‘Eiki Sea, tapu mo e tēpile ‘a e Hou’eiki, pehē ki he tēpile ‘a e Kakai, pehē foki ki he tēpile ‘a e Hou’eiki Minisitā.

Kole Pule’anga fakafoki nau fo’i Lao ‘e 16 to e fai hano vakai’i he Kapineti

Sea na’e, hangē pē ko e me’a na’e toe fai atu ai ‘a e fakahoha’a ‘i he pongipongi ni, ko e ko ‘eku to e kolé pē ‘Eiki Sea ke toe ki’i fakafoki mai mu’a ‘a e 5.1 ki he 5.16 ke ...

<005>

Taimi: 1135-1140

‘Eiki Palēmia: ...Ke fai pē ki ai ha feme’a’aki pē ki ai ‘a e Hou’eiki Mēmipa ‘o e Kapineti kae tukuange pē ‘a e 5.17 mo e 5.18 ke hoko atu pē ia ko e me’a fakavavevave me’a felāve’i

ia mo e Lao ko ia ki he Tukupau'i e Pa'anga Hū Mai pea mo e Lao Fakaangaanga ko ia ki he Fakatonutonu ki he Tukupau Ngāue'aki, 'a ia na'e toe 'oatu pē mo e ki'i tohi ko ia 'aneuhu ke fetongi'aki 'a e tohi ko ia na'e 'uluaki 'oatu 'i he Falaite, ko ia pē 'a e kole 'Eiki Sea mālō.

'Eiki Sea: Mālō 'Eiki Palēmia, 'a ia ke fakamahino'i e me'a 'oku ke fokotu'u mai ki he Fale fakafoki he Pule'anga e Lao Fakaangaanga Fika 14, 15, 16, 17, 18, 19, 20, 21, 22, 23, 24, 25, 26, 27 pea mo e 28 kae kei hoko atu pē pmo e 29 kae kei hoko atu pē feme'a'aki ke nofo pē 'i he 'asenita 'a e Lao Fakaangaanga Fika 5.17 'etau 'asenita 'a ia ko e Lao Fakaangaanga Fika 30 ia 2020. Lao Fakaangaanga Fakatonutonu Fika 2 ki he Tukupau Pa'anga Hū Mai 2020 pea mo e Lao Fakaangaanga Fika 31/2020 Lao Fakaangaanga Fakatonutonu ki he Tukupau Ngāue'aki 2020.

Hou'eiki na'e 'i ai e tohi mei he 'Eiki Palēmia na'e fakahū mai 'aneuhu kole atu ki he Kalake ke ne lau mai 'a e tohi.

Tohi Palēmia ke alea'i ongo Lao Fakavavevave fika 30 & 31/2020

Tokoni Kalake: Tohi Fika: Lao Fika 01/1

'Aho 14 'o Sepitema 2020

Lord Fakafanua
'Eiki Sea 'o e Fale Alea 'o Tonga
Nuku'alofa

'Eiki Sea

Taumu'a: Ko ha Lao Fakaangaanga 'e ua 'oku ou fakahā ko e me'a fakavavevave ke alea'i 'e he Fale Alea

'Oku ou faka'apa'apa mo fakahā heni 'i he tohi ni 'a 'eku kole ki he Feitu'una ke ke laumālie lelei pē mu'a 'o lau ange 'a e ongo fo'i Lao 'e ua kuo fakahū atu ni.

1. Lao Fakaangaanga Fika 30/2020. Lao Fakaangaanga Fakatonutonu Fika 2 ki he Tukupau Pa'anga Hū Mai 2020.
2. Lao Fakaangaanga Fika 31/2020 Lao Fakaangaanga Fakatonutonu ki he Tukupau Ngāue'aki 2020.

Ko e lao fakavavevave 'o fakatatau mo e tu'utu'uni kupu 33 (a) 'i he 'uhinga ko eni.

1. 'Oku fiema'u 'a e fakatonutonu ki he Lao Tukupau Pa'anga Hū Mai mo e Lao Tukupau Ngāue'aki ke tokoni ki he tākaki pa'anga ki he ngāue 'a e Pule'anga taimi KOVITI-19. Fakatauange pē ke laumālie ki ai.

Faka'apa'apa atu
Fakamo'oni hingoa ki ai
Honorable Reverend Toketā Pōhiva Tu'i'onetoa
Palēmia 'o Tonga

'Eiki Sea: Hou'eiki fakatatau ki he kole ko eni mei he 'Eiki Palēmia 'i he tohi ko eni toki 'osi hono lau atu ko e Lao Fakaangaanga ko eni 'e ua 'oku toe fokotu'u mai ia ke hoko e Lao Fakaangaanga Fakavavevave 'i he'ene pehē 'e hoko atu 'etau 'asenita ki he 5.17 Lao Fakaangaanga Fika 30/2020 Lao Fakaangaanga Fakatonutonu Fika 2 ki he Tukupau Pa'anga Hū Mai 2020.

Lao Fakaangaanga Fika 30/2020

Kole atu ki he 'Eiki Minisitā Pa'anga miniti 'e 5 kātaki fakamatala mai e Lao Fakaangaanga ko eni.

Fakama'ala'ala he Lao Fakaangaanga fika 30/2020

'Eiki Minisitā Pa'anga: Tapu mo e 'Eiki Sea e Fale, 'Eiki Palēmia kae 'uma'ā 'a e Hou'eiki Kapineti, Hou'eiki Nōpele kae 'uma'ā 'a e Fakaafonga e Kakai Sea fakamālō he faingamālie pongipongi ni 'Eiki Sea.

Sea ko e Lao ko eni Sea na'e 'uhinga ia ia ke 'uluaki toki hū mai kimu'a pea toki fakahū mai 'a e tefito'i lao, ka kuo tali foki 'a e tefito'i lao ia 'e he Fale 'i he uike kuo 'osi pea ko e fo'i Lao 'e ua ko eni 'i he 29, 30 kātaki mo e 31 ko e

<007>

Taimi: 1140-1145

'Eiki Minisitā Pa'anga : ...fakatonutonu pē ia pē ko e fakalelei'i 'a e ngaahi kupu mei he tefito'i laó 'Eiki Sea. Pea 'oku mahino pē ia 'a ia ko e feinga ke toe faingofua ange mo fakamā'opo'opo 'a e tefito'i laó. 'A ia ko e kakano ia 'oku 'ikai ke to e 'i ai hano fu'u uesia. Ko hono fakakātoa 'Eiki Sea, ko hono fakafaingofua'i 'a e lava 'e he Potungāue 'o fakahoko ko ē hono fatongiá 'i he tānaki pa'angá. Ko e ngaahi kupu ia ko ení ko e felāve'i hangatonu pē ia ke tāmāte'i mo fakalelei'i 'a e tefito'i lao. Ka ko e 'uhingá foki Sea, ko e faka'amú foki Sea ki he tefifo'i laó ke faingofua mo nau nofo pē 'i he fo'i laó ' e taha. Ko ia 'oku 'i ai e kole heni 'Eiki Sea ki he ongo fo'i *consequential amendment* ko ení, ke tali pea kole mu'a ke tau fakahū pē ia ki he tefito'i lao ko ia 'o e 2020, ko e fo'i lao 'e taha, ke toki fakakakato he ngāue ko ia. Ka ko hono fakaikiiki pē ia ko eni Sea e fo'i Lao 30 pea mo e 31 pea ko u kole atu ki he Hou'eiki hangē ko e ki'i fakama'ala'ala ko eni kuo u faí, ko e feinga pē eni ia ke fakamā'opo'opo 'a e tefito'i laó mo fakafaingofua'i ange hono fakahoko e fatongiá.

Ko e Lao foki ko eni e 2020 hangē pē ko ia na'a ku lave ko ē ki ai he taimi koia na'e pāloti'i ai, ko e talu eni ia e ngāue 'a e Potungāue ki ai he 2015, 16, 17, 18 pea ko e vaha'a taimi ko iá ne lava pē ai 'o *pick up* 'a e ngaahi fanga ki'i fakatonutonu ko ení, ke fakalelei'i 'aki 'a e tefito'i laó, pea ko hono fakahū mai eni Sea 'o kole ki he Falé, ke mou laumālie lelei mu'a 'o tali, kae fakataha'i kotoa pē ki he tefito'i lao 2020. Mālō 'Eiki Sea.

Lao Fakaangaanga Fakatonutonu Fika 2 ki he Tukupau Pa'anga Hū Maí, 2020.

'Eiki Sea : Kalake ke lau 'uluaki.

Tokoni Kalake : Lao Fakaangaanga Fakatonutonu Fika 2 ki he Tukupau Pa'anga Hū Maí, 2020.

Ko ha Lao Fakaangaanga Ki ha Lao ke Fakatonutonu 'a e lao ki he Tukupau Pa'anga Hū Maí, 'o makatu'unga 'i hono tali 'a e lao ki hono Pule'i 'o e Ngaahi Ngāue Tānaki Pa'anga Hū Maí, 2020.

'OKU TU'UTU'UNI 'E HE TU'I, mo e Fale Alea 'o Tongá 'i he fakataha alea 'o e Pule'angá 'o pehē:

1. Hingoa Nounou.

'E ui 'a e lao ni ko e Lao Fakatonutonu Fika 2 ki he Tukupau Pa'anga Hū Maí, 2020.

'Eiki Sea : Ko ia 'oku loto ke tau tali hono lau 'uluaki a e Lao Fakaangaanga Fika 30/2020 Lao Fakaangaanga Fakatonutonu Fika 2 ki he Tukupau Pa'anga Hū Maí, kātaki 'o fakahā mai ho nima.

Tokoni Kalake : 'Eiki Sea 'oku loto ki ai 'a Siasoi Vailahi Pohiva, Sēmisi Sika, Mateni Tapueluelu, Losaline Ma'asi, Semisi Fakahau, Penisimani 'Epenisa Fifita, Mo'ale Finau, Veivosa *Light of Life* Taka, 'Eiki Minisita Mo'ui, 'Eiki Minisitā Takimamata & Ngaahi Ngāue Lalahi, 'Eiki Minisitā *MEIDECC*, 'Eiki Minisitā Fonua Ngaahi Koloa Fakanatula & Kau Tau 'Ene 'Afio, 'Eiki Palēmia, 'Eiki Minisitā Pa'anga & Palani Fakafonua, 'Eiki Minisitā Ako, 'Eiki Minisitā Fefakatau'aki, 'Eiki Minisitā Polisi & Ngaahi Ngāue Tāmate Afí, Siosaia Ma'u Piukala, Fakafofonga Fika 1 Hou'eiki Nōpele Ha'apai, Fakafofonga Fika 2 Hou'eiki Nōpele 'o Vava'u. 'Eiki Sea 'oku loto ki ai 'a e toko 20.

'Eiki Sea : Ko ia 'oku 'ikai loto ke tali 'a hono lau 'uluaki 'o e Lao Fakaangaangá kātaki 'o fakahā mai ho nima.

Tokoni Kalake : 'Eiki Sea 'oku 'ikai ha fakahā loto ki ai.

'Eiki Sea : Lau tu'o 2.

Tokoni Kalake : Lao Fakaangaanga Fakatonutonu Fika 2 ki he Tukupau Pa'anga Hū Maí, 2020.

Ko ha Lao Fakaangaanga Ki ha Lao ke Fakatonutonu 'a e Lao ki he Tukupau Pa'anga Hū Maí, 'o makatu'unga 'i hono tali 'o e lao ki hono Pule'i 'o e Ngaahi Ngāue Tānaki Pa'anga Hū Maí, 2020.

'OKU TU'UTU'UNI 'E HE TU'I, mo e Fale Alea 'o Tongá 'i he fakataha alea 'o e Pule'angá 'o pehē:

Hingoa Nounou. 'E ui 'a e lao ni ko e Lao Fakatonutonu Fika 2 ki he Tukupau Pa'anga Hū Maí, 2020.

'Eiki Sea : Tongatapu 4.

Poupou ke fakapaasi e Lao ke fakafaingofua e ngāue ki he tānaki tukuhau

Mateni Tapueluelu : Tapu mo e Feitu'una 'Eiki Sea pea pehē ki he ..

<008>

Taimi: 1145-1150

Mateni Tapueluelu: ... Palēmia, Hou'eiki Mēmipa 'o e Fale Alea, 'Eiki Sea ko e fokoutua hake pē motu'a ni ia ke fakahoko atu pē Sea ko hono 'uhinga ko e, ko e Lao ni ko 'ene pehē pē foki Lao Tukuhau 'oku 'i ai 'a e tokanga 'a e Hou'eiki Kakai 'o e Fonua ki ai ko hono 'uhinga pē Sea ko e poupou pē eni ia ko e Lao foki eni ia ki he *Consumption Tax* ko e liliu ki ai pea mo e *Income Tax*. 'A ia ko e poupou pē ke fakamahino pē ko e lao ko ē na'a tau tali tefito'i lao ko ē ki he fekau'aki pea mo e tukuhau ko hono to'o kongokonga mai pē eni ia 'a e 'ū fakatonutonu mai e ongo lao ko ē ke *harmonize* mo e tefito'i lao ko ia na'a tau toki paasi 'e tautolu Sea. 'A ia 'oku 'i ai pē poupou atu 'e Sea ke mahino pē ko e fanga ki'i fakatonutonu fakatekinikale pea 'oku 'i ai pē mo e fanga ki'i liliu iiki konga lahi ko hono *delete* e lao ko ē kae hiki ki he lao ko ē 'e taha pea 'oku 'ikai ke 'i ai ha fu'u me'a lahi ia 'i hē Sea ko e konga lahi 'o e tipeiti ia ki he lao ko eni na'e fakahoko ia he tefito'i lao na'a tau 'osi paasi. 'A ia 'oku 'i ai e tāpuaki 'i he lao ko ia ko e fakapapau'i 'oku totonu ange hono ngāue'aki e tukuhau 'i hono fakahū mai e misini tali totongi 'e lava ke ngāue'aki 'i hano fakamafai'i 'i he *Regulations* he 'oku 'i ai e poupou atu Sea ki he ongo lao ko eni pea ko e, ko hono 'uhinga ia ko e fakahū mai ko e me'a fakavavevave 'oku 'i ai e poupou pē 'a e mātu'a ko eni Sea ke fakafaingofua'i 'a e ngāue 'a e potungāue ko eni he taimi faingata'a ko eni. 'Oku 'i ai 'a e fanga ki'i me'a kehe 'oku mau tokanga mautolu ki ai ka 'oku 'ikai ke kaunga ia ki he ongo lao ko eni pea 'oku 'i ai 'a e poupou atu Sea ke tukuange ia 'oku 'osi paasi 'a e konga lahi ia 'o e lao ko eni 'i he tefito'i lao na'a tau hanga tautolu 'o paasi ko ē he ngaahi uike kuo maliu atu 'Eiki Sea mālō.

'Eiki Sea: Mālō kole atu ki he Kalake ke tau pāloti, ko ia 'oku loto ke tau tali hono lau tu'o ua e Lao Fakaangaanga Fakatonutonu Fika 2 ki he Tukuhau Pa'anga Hū Mai kātaki fakahā mai ho nima.

Tokoni Kalake: 'Eiki Sea 'oku loto ki ai 'a Siaosi Vailahi Pohiva, Semisi Sika, Mateni Tapueluelu, Losaline Ma'asi, Semisi Fakahau, Penisimani 'Epenisa Fifita, Mo'ale Finau, Veivosa *Light of Life* Taka, 'Eiki Minisitā Mo'ui, 'Eiki Minisitā Takimamata mo e Ngaahi Ngāue Lalahi, 'Eiki Minisitā *MEIDECC*, 'Eiki Minisitā Fonua, Ngaahi Koloa Fakaenatula mo e Kau Tau 'A 'Ene 'Afio, 'Eiki Palēmia, 'Eiki Minisitā Pa'anga mo e Palani Fakafonua, 'Eiki Minisitā Ako, 'Eiki Minisitā Fefakatau'aki, Siosaia Ma'u Piukala, 'Eiki Minisitā Polisi pea mo e Ngaahi Ngāue Tāmate Afi, Fakafofonga Fika 1 'o e Hou'eiki Nōpele 'o Tongatapu, Fakafofonga Fika 1 'o e Hou'eiki Nōpele 'o Ha'apaí, Fakafofonga Fika 2 'o e Hou'eiki Nōpele 'o Vava'u. 'Eiki Sea 'oku loto ki ai 'a e toko 21.

'Eiki Sea: Ko ia 'oku 'ikai loto ke tali hono lau tu'o ua 'a e Lao Fakaangaanga kātaki fakahā mai ho nima.

Tokoni Kalake: 'Eiki Sea 'oku 'ikai ha fakahā loto ki ai.

'Eiki Sea: Lau tu'o tolu.

Tokoni Kalake: Lao Fakaangaanga Fakatonutonu Fika 2 ki he Tukupau Pa'anga Hū Maí 2020.

Ko ha Lao Fakaangaanga ki ha lao ke fakatonutonu 'a e Lao Tukupau Pa'anga Hū Maí 'o makatu'unga 'i hono tali 'o e Lao ki hono Pule'i 'o e Ngaahi Ngāue Tānaki Pa'anga Hū Maí 2020.

'Oku tu'utu'uni 'e he Tu'i mo e Fale Alea 'o Tongá 'i he fakataha alea 'i he Pule'angá 'o pehē, Hingoa Nounou, 'E ui 'a e lao ni ko e Lao Fakatonutonu Fika 2 ki he Tukupau Pa'anga Hū Maí 2020.

Eiki Sea: Hou'eiki kimu'a pea u kole ki he Kalaké ke tau pāloti hono lau tu'o tolu 'oku ngofua pē ke fakahū ha ngaahi liliu ki he Lao Fakaangaangá kae fakalea ngutu pē.

Tānaki atu kupu 20A ki he Lao Fakaangaanga fika 30/2020

Hou'eiki na'e 'i ai e tu'utu'uni 'i he'etau Komiti ko eni Vāhenga Mālōlō 'a e Fale Aleá fekau'aki pea mo e ngaahi liliu na'e faka'amu ke fakahū ki he Lao ko eni Tukupau Pa'anga Hū Maí 'oku felāve'i eni pea mo hono faka'atā totongi atu mei he Sino'i Pa'anga ki he Vāhenga Mālōlō e Fale Aleá.

<009>

Taimi: 1150-1155

Eiki Sea: ...Ko e, 'a ia ko e fokotu'u atu eni mei he Poate Pa'anga Sino'i Mālōlō ko eni e Fale Alea, ke tānaki atu ki he Lao Fakaangaanga ko eni 'a e kupu fo'ou ki he Tefito'i Lao 'a ia ko e kupu 20A, 'a ia ko hono fakalea kupu 20A fo'ou, "'Oku fakatonutonu 'a e kupu 20 'o e Tefito'i Lao 'aki hono tānaki atu 'a e kupu 20A fo'ou hili pē 'a e kupu 20 'o pehē:

Kupu 20A Faka'atā 'a e totongi atu mei he Sino'i Pa'anga ki he Vāhenga Mālōlō 'a e Fale Alea, kupu si'i (1), ko ha pa'anga kuo totongi atu 'e he Sino'i Pa'anga ki he Vāhenga Mālōlō 'a e Fale Alea ki ha Mēmipa pē ko ha 'ofisa 'i he'ene mālōlō pē ko ha veteki 'o e Fale Alea, kuo pau ko ha pa'anga hū maí faka'atā, kupu si'i

(2), koe'uhí ko e taumu'a 'o e kupu ni ko e mālōlō 'oku 'uhinga kupu si'i (a) 'i he'ene felāve'i mo ha Mēmipa 'o e Fale Alea 'oku hoko mei he 'osi hono taimi 'i Fale Alea pē 'e pekia, fakafisi, mālōlō ko e 'uhinga fakafaito'o, tautea'i pē fakanofa pē ko e fakangata 'a e Fale Alea pē na'e 'ikai malava 'o toe ma'u hano sea 'i he vāhenga, vahefonua fai'anga fili. Pea (b) 'i he'ene felāve'i ki ha 'ofisa 'oku fakangāue'i 'e he Fale Alea 'oku tupu mei he 'osi 'a e taimi ngāue 'a e 'ofisa pē 'e pekia, fakafisi, mālōlō pē fakanofa.

'A ia ko e fakalea fo'ou eni ke tānaki ki he Tefito'i Lao ko eni, pea 'oku fakatatau eni pea mo e faka'amu 'a e Poate Vāhenga Mālōlō 'a e Fale Alea. Hou'eiki fokotu'u atu e fakalea fo'ou ko eni ki he Hou'eiki kapau te mou tali ke fakakau atu 'i he Lao Fakaangaanga ko eni. Me'a mai 'Eiki Minisitā Pa'anga.

(Tānaki ki he Minitī 'o fakatatau ki he fakahinohino mei he 'Eiki Sea 'o e Fale Alea 'i he 'aho 14 'o Sepitema 2020: Ko e Lao Fakaangaanga fika 30 'i hono fakatonutonu, 'o kau ai 'a e ngaahi fakatonutonu fekau'aki (consequential amendments) 'o makatu'unga 'i he tanaki atu

‘a e Kupu 20A fo’ou ki he Tefito’i Lao, ko ‘eni ‘oku fakapipiki atu ‘i he ngata’anga ‘o e miniti ni ‘i he Fakamatala Fakalahi 1 ‘a ia ko e tatau paaki ne me’a mei ai ‘a e ‘Eiki Sea.)

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Tapu pea mo e Sea kau kole ke u hūfanga atu pē mu’a ‘i he talafakatapu kakato kuo kamata’aki Sea. Fakamālō atu ki he Sea hono ‘omai e kongā ko eni, pea na’e ‘osi tali pē eni ia ‘e he Komiti Poate ko eni ‘o e *Retirement* ko ē he Fale Alea. Ko e founga ko ē ‘oku ngāue’aki ko ē he taimi ni, tu’utu’uni he lao ‘oku fakasiteputepu ia, ‘a ia ‘oku kamata’aki e peseti ‘e 20, ‘uluaki ta’u ‘e 4, ‘alu hake ‘o 22 hikihihi pehē ai pē. Ka ko e founga ngāue foki ia hangē pē ko ia ‘oku mea’i ko ē ‘e he Hou’eiki ia, ko ‘ene ‘osi pē ‘ana e fo’i teemi ko ē ‘o e, ‘e taha, ‘a ia ko e fo’i ta’u ‘e 4, ko ene ‘osi ‘a’ana ia kuo pau ke toho kakato ‘a e ngaahi monū’ia ia ko ē ‘o e Hou’eiki mēmipa pea kapau ‘e toe monū’ia ‘a e Mēmipa ‘o toe fili mai ‘i he fili hoko, ‘e toe ha’u pē ia ‘o kamata fo’ou ‘i he, ‘a ia ko e taimi ko ē na’e fatu ai ‘a e lao ia ko eni na’e ‘uhinga foki ia ‘e lava ‘o lele lōloa ta’u ‘e 10, ko e ‘uhinga ia na’e fa’u siteputepu pehē ai.

‘A ia ko e fokotu’u fakalelei ko eni ko hono ‘uhinga ia ke lava ‘e he Mēmipa fo’i ta’u ‘e 4 kakato ko ē ‘ene fakahoko fatongia ma’a e Fale ‘oku ne lava ma’u e fo’i ta’u ‘e taha ‘ene vāhenga ko hono vāhenga mālōlō ia, pea ‘oku *align* pē eni ia ‘Eiki Sea mo e ngaahi fokotu’utu’u kehe ko ē ‘i he Pule’anga, pea mo e ngaahi *Public Enterprise* pea na’e ‘osi ‘omai pē eni ia ki he Pule’angā ‘o nau tali, pea ‘oku ou fokotu’u atu ai pē ke fakahū atu ai pē mo e ...

<005>

Taimi: 1155-1200

‘Eiki Minisitā Pa’anga: ...‘O e pongipongi ni Sea mālō

‘Eiki Sea: Tongatapu 1

Fokotu’u ke vakai’i fokotu’u Poate Vāhenga Mālōlō ‘oua angamaheni leva toho pa’anga mālōlō

Siaosi Pōhiva: Tapu pea mo e Sea, tapu mo e ‘Eiki Palēmia kae ‘uma’ā ‘a e Hou’eiki Minisitā mo Hou’eiki ‘oku ou kole atu Sea ke fakatonutonu ko eni na’e toki tānaki mai ke ki’i to’o atu ia ke tau toki ki’i sio tautolu ki ai kae fakapaasi e fo’i lao ia ko ē. ‘Oku ou tui Sea ‘e kei ma’u pē ‘a e monū’ia ko ia kae ‘oleva kuo ‘osi eni kae ‘oua ‘e ‘ai ia ko ha me’a pau ke ‘osi pē e fo’i ta’u ‘e 4 pea ne ma’u mālō Sea.

Fakama’ala’ala Sea ki he ‘uhinga e fakatonutonu

‘Eiki Sea: Hou’eiki ‘oku ou fie fakama’ala’ala atu pē ‘uhinga e fakatonutonu ko eni ko e founga ngāue na’e fa’a ngāue’aki he Fale ni ko ‘ene mālōlō e Fale pe *dissolve* pe mālōlō atu ha taha ngāue mei he Fale Alea kau ai e kau Hou’eiki Fakafofonga ‘oku fa’a tukuange pē toho ‘enau pa’anga na’e tānaki ‘i he sino mālōlō pa’anga sino mālōlō. ‘A ia ko e ...na’e fa’a ‘i ai ‘a e fa’a fetō’aki ‘i hono faka’uhinga’i ‘o e Lao ki he Tukupau. ‘A ia na’e ‘i ai ‘a e faka’uhinga ‘oku ‘ikai tonu ke to’o ‘a e monū’ia ‘a e Hou’eiki Mēmipa mo e kau Fakafofonga mo e kau ngāue pea na’e ‘i ai mo e faka’uhinga na’e taumu’a pē ia ke to’o ‘a ia na’e ‘i ai ‘a e fetō’aki ‘i he Lao ko eni ‘a e Fale Alea fekau’aki pea mo e vāhenga mālōlō pea mo e Lao ko ē ki he Tukupau, pea na’e ‘osi fai ‘a e fengāue’aki pea mo e ‘Eiki Minisitā Pa’anga fekau’aki mo e

hono fakalelei'i 'a e Lao ko eni Tukuha Pa'anga ke fenāpasi pea mo e me'a na'e 'osi tali 'e he'etau Poate Pa'anga Sino Mālōlō ko eni 'a e Fale Alea. Ko hono fakatonutonu eni ke fakafoki mai ki he me'a na'e tali he Poate pea kapau 'oku 'ikai ke loto 'a e Hou'eiki ke tau hoko atu ki he founa ko ia pea mou toki sio leva he ta'u fo'ou he taimi ko ē 'e mālōlō ai e Fale pē 'e fēfē. Me'a mai Fakafofonga Nōpele 'o Vava'u

Fokotu'u 'oua fakasi'isi'i monū'ia ha Mēmipa he'ene tu'u he Lao

Lord Tu'i'āfitu: Tapu pē mo e Feitu'una 'Eiki Sea kole pē ke fai pē ha ki'i tokoni pē fekau'aki mo e toe tānaki ko ena ki he kupu 'o e tu'utu'uni ko eni 'o e Lao. Kiate au 'e Sea 'oku fakamahu'inga'i e me'a 'oku me'a ki ai 'a e Feitu'una 'a e mahu'inga 'a e monū'ia 'o e Mēmipa 'oku ne faka'ilonga'i 'a e 'uhinga 'oku 'i Fale Alea ai 'a e Mēmipa 'i hono fili 'e he kakai mo e kau Nōpele ki he Tu'utu'uni 'a e Komisoni Fili ke malava faka-Konisitūtone ai ke hoko ko ha mēmipa 'i he Fale Alea 'i he taimi totonu taimi tatau fakamolemole 'oku ma'u ai e monū'ia 'o e Fakafofonga ko ia. 'I he 'uhinga ko hono fili ko e Mēmipa 'oku 'i ai mo e ngaahi tu'utu'uni 'o e Fale Alea 'o e fa'unga 'o e ngāue 'o e tu'utu'uni ha mēmipa he 'ikai te ne maumau'i ka ko e me'a ko ena 'oku me'a ki ai 'a e Feitu'una, me'a fakasivile fakangāue pē ia 'oku 'ikai ke to e fifili'i ha 'uhinga fakafō'ituitui tukukehe ka 'oku loto 'a e Mēmipa ia ke ne tali 'e ia 'a e kupu 2 'o e Konisitūtone 'i he ngāue fakatamaio'eiki kapau 'oku loto ia ke to'o 'a e monū'ia ia ko ia 'oua te tau fakasi'isi'i 'a e lao he to e 'i ai mo e ngaahi tu'utu'uni 'e to e ha'u 'amui ki he Fale ni ka ko e maamangia pē eni ia Sea 'a e me'a 'oku laumālie ki ai 'a e Feitu'una 'i he 'uhinga 'o e tengetange ha Fakafofonga na'e fili 'e he kakai pē ko e fili 'e he Hou'eiki Nōpele faka-Konisitūtone totonu ke ne ma'u ko e hā e lahi e taimi mo e fakatatau ki he vāhenga mo 'ene ngāue ki he'ene monū'ia, tonu ia, 'ikai hala ia ka 'i ai ha taha kuo pekia hangē ko e me'a 'a e Feitu'una 'oku totonu pe ko e ta'u 'e ua, ta'u 'e tolu he ko e ta'u pē 'e 4 'i he'ene faka-Konisitūtone 'oku ngāue laumālie lelei ai ha Fakafofonga kuo fili ko e Mēmipa ki he Fale Alea *full stop*, pea ha'u leva e tu'utu'uni 'a e lao 'e fai 'a e fili fo'ou hangē ko ia ko e ta'u fo'ou.

Hou'eiki 'oua te mou fakasi'isi'i 'a e me'a 'oku totonu 'oku tu'utu'uni he lao ke ma'u ha tokotaha ko e Mēmipa 'i he Fale Alea pea 'oua 'e fakasi'isi'i 'a e monū'ia ha taha 'i hano lakanga 'i he ngāue faka-Pule'anga ...

<007>

Taimi: 1200-1205

Lord Tu'i'āfitu : ... ko 'etau fakasi'isi'i 'e 'ikai ke 'i ai ha kakai lelei ke tau ngāue fakataha 'i he ngāue fakapule'angá pea pehē ki he Fale 'eiki.

Tokanga ke fakapotopoto'i Pule'anga 'ene ngāue mo e fakamole ki Fale Alea ngāue ki he ngaahi Lao nau toe fakafoki

Faka'osí pē Sea ko e ki'i me'a pē eni 'i tu'a. Ko u kole ki he Pule'angá ke fakapapau'i mu'a ho'omou fakahū mai ho'omou ngaahi laó ki he Falé ni. Ka na'e toloi e Falé he uike kuo 'osí kae me'a mai e Hou'eiki 'o lau ho'omou ngaahi laó. Li'aki lotu ai motu'á ni 'aneafi 'uhingá ko hoku fatongia ko e Sea e Komiti Kakató, fihia he ngaahi lao ko ení, ta ko ē te mou me'a mai 'o toloi he 'ahó ni. Ko e me'a fakamole pepa 'a e fu'u lao 'e fiha ngofulu ko eni mo hono paaki ko eni. Ka kiate au, tonu ke 'eke 'e he Fale Aleá fakamole ko ení ki he Pule'angá, 'a e naunau mo e toe

'ave 'ovataimi hono tufa makehe 'o e ngaahi lao ko ení pea mo e uá. Mau fakavavevave mai he hou' ko e 'uhingá ko e toloi e Falé he ngāue ko ení. 'Eiki Palēmia, fakapotopoto e ngāue 'a e Pule'angá he ko e tangatá 'oku 'ikai ko ha misini ke toe seti. 'E Minisitā Le'ole'o he Lao, me'a ki lalo.

'Eiki Minisitā Lao Le'ole'o : Kau ki'i tokoni atu pē ki he 'Eiki Sea Komiti Kakató.

Lord Tu'i'āfitu : Me'a koe ki lalo, na'e tonu ke taimi'i 'e koe 'a e Laó ke mahino.

'Eiki Minisitā Lao Le'ole'o : Ka u fakatonutonu ai leva Sea.

Lord Tu'i'āfitu : Ko 'etau fehalaaki ko eni ko e Feitu'una mālō Sea e ma'u taimí.

'Eiki Sea : 'Eiki Nōpele ko e fakatonutonu mei he 'Eiki Minisitā.

'Eiki Minisitā Lao Le'ole'o : Tapu pē mo e Feitu'una Sea mo e 'Eiki Palēmiá. Ko e fakatonutonu ko e to'o e fakavavevavé kae kei hoko atu pē fatongia ko ia e Falé ki he 'ū Lao ko eni na'e 'uhinga atu ki ai e 'Eiki Palēmiá. Ko e Lao pē ko eni 'e 2 ko eni 'oku tau lolotonga 'i aí, 'oku lao fakavavevave. Ko e toengá kei hoko atu pē e *process* ko ē 'oku pehē 'e he Falé fakatatau ki he Tu'utu'uni ke faí 'Eiki Sea Mālō.

Fakama'ala'ala Sea kihe fakatonutonu ki he pa'anga vāhenga mālōlō e Fale Alea

'Eiki Sea : Hou'eiki ke u fakama'ala'ala atu pē 'a e me'a 'oku 'uhinga ki ai e fakatonutonu ko ia na'a ku toki fakalea atú. Ko e pa'anga vāhenga mālōlō ko eni e Hou'eiki 'oku 'ikai ke hangē ia 'oku natula tatau mo e pa'anga vāhenga mālōlō ko eni 'a e toenga 'o e fonuá. He 'oku 'osi pē 'etau to'u Fale Aleá pea 'oku 'i ai 'a e faingamālie 'i he'etau laó ke mou me'a atu mo ho'omou pa'anga vāhenga mālōlō. Ko e fakatonutonu ko ení, ke toho 'a e pa'anga ko ení kae 'oua 'e to e tānaki mai ha tukuhau. He kapau na'e tukuangē pē ia ke 'osi ho'omou ta'u 'e 65 pea mou toki toho, 'e atā leva fakalao ta'etukuhau. Ka koe'uhí ko e natula makehe ko ia e ngāue Fale Aleá, ko 'ene 'osi pē to'u Fale Alea 'i ai e faingamālie makehe, pea ko 'ene monū'ia ia 'oku ma'u 'e he Hou'eiki Fakafofongá, ke nau toho 'enau pa'anga vāhenga mālōlō. Kapau 'e 'ikai ke fakahū e fakatonutonu ko ení mou kei ma'u pē monū'ia ko íá kae pau ke totongi ho'omou tukuhá, Me'a mai Tongatapu 4.

Mateni Tapueluelu : Fakamālō atu 'Eiki Sea hono to e 'omai e ki'i faingamālie ko ení. Sea ko e fokoutua hake ko ia 'a e motu'á ni ke tokoni ko hono 'uhingá ko e 'isiu eni 'oku pelengesingsi. Na'e lolotonga fokoutua ai 'a e motu'á ni 'i he Potungāue ko ení na'e fai e talatalanoa fekau'aki mo e kaveinga ko ení pea 'oku mo'oni pē ia 'oku tonu pē ia ke 'ai ke mahino. Ko e ki'i kehekehe 'anga 'o e pa'anga pensioni. Ko e 'u pa'anga pensioni foki 'oku 'ikai ke tukuhau ia. Ngata pē 'i he pa'anga pensioni ko ia 'i Fale Aleá 'oku tukuhau ia. Ko hono 'uhingá he 'oku 'ikai ke tuku ia ke 'omai faka'angataha 'i he 'osi 'ete ngāue *retire* mo'oni pea toki 'omai faka'angataha ke lau ia ko e pa'anga pensioni ka te toki 'alu mo ia ta'etukuhau. Ko e pa'anga pensioni pē ka 'oku 'omai fakakongokonga foki he 'oku ta'emahino pē te ke lava mai pē te ke to e lava mai, ko e 'uhinga ia hono 'omai. He 'oku kehe 'a e ngāue faka-Pule'angá mei he ngāue faka-Fale Aleá. Pea ko e pa'anga ko eni 'oku *intent* ko e pa'anga penisoní ko e 'uhingá ko 'ene ha'u fakakongokongá, tukuhau leva ia. Pea ko e 'uhinga ia na'e fai ai e tokanga ko e 'uhinga 'o e laumālie 'o e fō'i pa'anga ko íá na'e 'ikai totonu ke tukuhau he ko e pa'anga penisoni. Ko hono laumālie mo hono 'uhingá ko e pa'anga pehē, ka ko hono 'uhingá ko e kehe fakatekinikalé pea toki tukuhau 'o a'u mai ki he 'aho ko ení. Ko e 'uhinga ia Sea 'i he laumālie

ko iá 'oku fai e pou pou atu ki he kupu 'oku fokotu'u maí. Kapau 'oku pou pou mai 'a e Hou'eiki Pule'angá Sea 'i he laumālie ko iá 'oku fai e fokotu'u atu. Mālō 'aupito 'Eiki Sea.

'Eiki Sea : Kalake. Tongatapu 1.

Pou pou faka'atā Fale Alea mei he tukuhau pa'anga vāhenga mālōlō ke tatau pe monū'ia e Pule'anga

Siaosi Pōhiva : Sea tapu pea mo e Seá mo e Feitu'una. Ko u fakamālō pē ki he faka'uhinga 'a e Nōpelé 'a e mahu'inga ko ē 'a e monū'ia e Falé ke 'i ai hanau monū'ia. Ko e me'a pē 'oku ou tokanga au aí ke 'uhinga lelei 'a e monū'ia 'oku tau ma'ú ...

<008>

Taimi: 1205-1210

Siaosi Pohiva: ... ka 'oku 'ikai pē totonu ke tau makehekehe mo ha toe ngāue 'i he fonua ni. Sea 'oku ou pou pou pē au ki he ka ko e 'uhinga 'eku fakamalangá 'a'aku ia 'anenai mahu'inga ke mahino ko e fo'i fakahū tupakē mai ko eni 'oku kei fihí holo e 'atamai hono lau e fu'u 'otu Lao ko ē mo 'ene hū mai 'oku 'ikai ke fu'u loko mahu'inga mālie ki he motu'a ni tā ko e 'ai ke, ke faka'atā 'a hono tukuhau'i, mālō Sea.

'Eiki Sea: Ko ia Hou'eiki kātaki pē koe'uhí ko e 'uhinga hono fakahū fakavavevave mai e me'a ko eni he na'e tonú ke fika ua kimui 'aupito e Lao ia ko eni 'a ia na'e fika 17 ia ka koe'uhí 'oku fakavave'i mai ko e fakafoki ko eni 'e he Pule'anga e ngaahi lao ko eni fika 14 ki he 16 kuo ha'u e fika 17 ia 'o mu'omu'a pea ko ia ai ko e faingamalie pē eni ke fakahū e fakatonutonu ko eni na'e 'osi pē femahino'aki ki ai mo e Pule'anga mo e 'Eiki Minisitā Pa'anga ka koe'uhí ko 'etau 'alu ko ē mo e vave ko ē ngāue ko e 'uhinga ia na'e fakalea fakangutu ai 'a e fakatonutonu.

Pāloti'i 'o tali fakatonutonu ki he Lao Fakaangaanga fika 30/2020

Kole atu ki he Kalaké ke tau pāloti ko ia 'oku loto ke tau tali hono lau tu'o tolu Lao Fakaangaanga Fakatonutonu Fika 2 ki he Tukuhau Pa'anga Hū Maí mo 'ene ngaahi fakatonutonu kātaki fakahā mai ho nima.

Tokoni Kalake: 'Eiki Sea 'oku loto ki ai 'a Siaosi Vailahi Pohiva, Semisi Sika, Mateni Tapueluelu, Losaline Ma'asi, Semisi Fakahau, Penisimani 'Epenisa Fifita, Mo'ale Finau, Veivosa *Light of Life* Taka, 'Eiki Minisitā Mo'ui, 'Eiki Minisitā Takimamata mo e Ngaahi Ngāue Lalahi, 'Eiki Minisitā *MEIDECC*, 'Eiki Minisitā Fonua, Ngaahi Koloa Fakaenatula mo e Kau Tau 'A 'Ene 'Afio, 'Eiki Palēmia, 'Eiki Minisitā Pa'anga mo e Palani Fakafonua, 'Eiki Minisitā Ako, 'Eiki Minisitā Fefakatau'aki, 'Eiki Minisitā Polisi mo e Ngāue Tāmate Afí, Siosaia Ma'u Piukala, Fakafofonga Fika 1 'o e Hou'eiki Nōpele 'o Tongatapu, Fakafofonga Fika 1 'o e Hou'eiki Nōpele 'o Ha'apai mo e Fakafofonga Fika 2 'o e Hou'eiki Nōpele 'o Vava'u. 'Eiki Sea 'oku loto ki ai 'a e toko 21.

'Eiki Sea: Ko ia 'oku 'ikai loto ke tali hono lau tu'o tolu e Lao Fakaangaanga mo 'ene fakatonutonu kātaki fakahā mai ho nima.

Tokoni Kalake: ‘Eiki Sea ‘oku ‘ikai ha fakahā loto ki ai.

‘Eiki Sea: Fakamālō atu Hou’eiki ‘oku tali e fakalelei Lao Fakaangaanga Fika 30 ‘o e 2020, ‘Eiki Minisitā Pa’anga?

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Mālō Sea tapu pea mo e Sea mo e Falé fakafofonga’i atu pē ‘a e fakamālō atu mei he Tēpile ‘a e Pule’angá ho’omou kau fakataha mai ke tokoni ki hono tali e fakatonutonu ko eni kae lava ‘o fakalelei’i ‘a e tefito’i laó ke hoko atu e fatongia ‘o e Pule’anga ki hono tātānaki mai ha koini he fu’u taimi faingata’a ko eni. Mālō ‘Eiki Sea.

‘Eiki Sea: Mālō Hou’eiki toloi e Falé ki he 2:00.

(Pea na’e toloi ai ‘a e Fale Aleá ki he 2:00pm)

<009>

Taimi: 1359-1404

Sātini Le’o: Me’a mai ‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea. (*Lord Fakafanua*)

Lao Fakaangaanga fika 31/2020

‘Eiki Sea: Mālō ho’omou laumālie Hou’eiki, toe pē fika 5.18 ‘i he’etau ‘asenita, ko e Lao Fakaangaanga fika 31/2020 ...

<005>

Taimi: 1404-1409

‘Eiki Sea: ...Lao Fakaangaanga Fakatonutonu ki he Tukupau Ngāue’aki. ‘Eiki Minisitā Pa’anga

Fakama’ala’ala he Lao Fakaangaanga fika 31/2020

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Tapu pea mo e Sea mo e Hou’eiki Mēmipa ‘o e Fale Alea Sea hangē pē ko ia ko e fakama’ala’ala ko ē na’a ku fai’aki he Lao Fika 30. Ko e Fika 31 ko e *consequential faka-amendment* pē ia ki he tefito’i Lao ko ia ki he Tānaki Pa’anga ‘a ia na’e ‘osi tali he uike kuo ‘osi. Kole atu ki he Hou’eiki ke tau tali ai pē mu’a ‘a e fakatonutonu ko eni ko e ‘uhinga kae hoko atu ‘a e ngāue ‘a e Pule’anga mālō.

‘Eiki Sea: Kalake lau ‘uluaki

Tokoni Kalake: Lao Fakaangaanga Fakatonutonu ki he Tukupau Ngāue’aki 2020. Ko e Lao Fakaangaanga ki ha Lao ke Fakatonutonu ‘a e Lao ki he Tukupau Ngāue’aki ‘o makatu’unga ‘i hono tali ‘o e Lao ki hono Pule’i ‘o e Ngaahi Ngāue Tānaki Pa’anga Hū Mai 2020.

‘Oku Tu’utu’uni ‘e he Tu’i mo e Fale Alea ‘o Tonga ‘i he Fakataha Alea ‘o e Pule’anga ‘o pehē

Hingoa Nounou: ‘E ui ‘a e lao ni ko e Lao Fakatonutonu ki he Tukupau Ngāue’aki 2020.

‘Eiki Sea: Ko ia ‘oku loto ke tau tali hono lau ‘uluaki ‘o e Lao Fakaangaanga Fakatonutonu ki he Tukupau Ngāue’aki kātaki ‘o fakahā mai ho nima.

Tokoni Kalake: ‘Eiki Sea ‘oku loto ki ai ‘a Siasia Vailahi Pohiva, Losaline Ma’asi, Semisi Fakahau, Penisimani ‘Epenisa Fifita, Mo’ale Finau, ‘Eiki Minisitā Mo’ui, ‘Eiki Palēmia, ‘Eiki Minisitā Pa’anga mo e Palani Fakafonua, ‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki, ‘Eiki Minisitā Polisi pea mo e Ngaahi Ngāue Tāmate Afi, Siasia Ma’u Piukala, Fakafofonga Fika 1 Hou’eiki Nōpele ‘o Tongatapu, Fakafofonga Fika 1 Hou’eiki Nōpele ‘o Ha’apai, Fakafofonga Fika 2 Hou’eiki Nōpele ‘o Vava’u loto ki ai e toko 14.

‘Eiki Sea: Ko ia ‘oku ‘ikai ke loto ke tali hono lau ‘uluaki ‘o e Lao Fakaangaanga fakahā mai ho nima

Tokoni Kalake: ‘Eiki Sea ‘oku ‘ikai ha fakahā loto ki ai

‘Eiki Sea: Lau tu’o ua

Tokoni Kalake: Lao Fakaangaanga Fakatonutonu ki he Tukupau Ngāue’aki 2020. Ko e Lao Fakaangaanga ki ha Lao ke Fakatonutonu ‘a e Lao ki he Tukupau Ngāue’aki ‘o makatu’unga ‘i hono tali ‘o e Lao ki hono Pule’i ‘o e Ngaahi Ngāue Tānaki Pa’anga Hū Mai 2020.

‘Oku Tu’utu’uni ‘e he Tu’i mo e Fale Alea ‘o Tonga ‘i he Fakataha Alea ‘o e Pule’anga ‘o pehē

Hingoa Nounou: ‘E ui ‘a e lao ni ko e Lao Fakatonutonu ki he Tukupau Ngāue’aki 2020.

‘Eiki Sea: Ko a ia ‘oku loto ke tau tali hono lau tu’o 2 Lao Fakaangaanga Fakatonutonu ki he Tukupau Vāhenga Ngāue’aki fakahā mai ho nima.

Tokoni Kalake: ‘Eiki Sea ‘oku loto ki ai ‘a Siasia Vailahi Pohiva, Mateni Tapueluelu Losaline Ma’asi, Semisi Fakahau, Penisimani ‘Epenisa Fifita, Mo’ale Finau, ‘Eiki Minisitā Mo’ui, ‘Eiki Palēmia, ‘Eiki Minisitā Pa’anga, ‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki, ‘Eiki Minisitā Polisi mo e Ngaahi Ngāue Tāmate Afi, Siasia Ma’u Piukala, Fakafofonga Fika 1 Hou’eiki Nōpele ‘o Tongatapu, Fakafofonga Fika 1 Hou’eiki Nōpele ‘o Ha’apai, Fakafofonga Fika 2 Hou’eiki Nōpele ‘o Vava’u loto ki ai e toko 15.

‘Eiki Sea: Ko ia ‘oku ‘ikai loto ki hono lau tu’o ua ‘a e Lao Fakaangaanga fakahā mai ho nima.

Tokoni Kalake: ‘Eiki Sea ‘oku ‘ikai fakahā loto ki ai

‘Eiki Sea: Lau tu’o tolu

Tokoni Kalake: Lao Fakaangaanga Fakatonutonu ki he Tukupau Ngāue’aki 2020. Ko e Lao Fakaangaanga ki ha Lao ke Fakatonutonu ‘a e Lao ki he Tukupau Ngāue’aki ‘o makatu’unga ‘o hono tali ‘o e Lao ki hono Pule’i ‘o e Ngaahi Ngāue Tānaki Pa’anga Hū Mai 2020.

‘Oku Tu’utu’uni ‘e he Tu’i mo e Fale Alea ‘o Tonga ‘i he Fakataha Alea ‘o e Pule’anga ‘o pehē

Hingoa Nounou: ‘E ui ‘a e lao ni ko e Lao Fakatonutonu ki he Tukupau Ngāue’aki 2020.

Pāloti’i ‘o tali Lao Fakaangaanga fika 31/2020

‘Eiki Sea: Ko ia ‘oku loto ke tau tali hono lau tu’o tolu ‘a e Lao Fakaangaanga Fakatonutonu ki he Tukupau Ngāue’aki 2020 fakahā mai ho nima

Tokoni Kalake: ‘Eiki Sea ‘oku loto ki ai ‘a Siasoi Vailai Pohiva...

<007>

Taimi: 1409-1414

Tokoni Kalake :Siasoi Vailahi Pohiva, Sēmisi Sika, Mateni Tapueluelu, Losaline Ma’asi, Semisi Fakahau, Penisimani 'Epenisa Fifita, Mo'ale Finau, 'Eiki Minisita Mo'ui, 'Eiki Palēmia, 'Eiki Minisitā Pa'anga & Palani Fakafonuá, 'Eiki Minisitā Fefakatau'aki, 'Eiki Minisitā Polisi & Ngaahi NgāueTāmate Afī, Siosaia Ma'u Piukala, Fakafofonga Fika 1 Hou'eiki Nōpele 'o Ha'apai, Fakafofonga Fika 2 Hou'eiki Nōpele 'o Vava'u. 'Eiki Sea 'oku loto ki ai 'a e toko 15.

'Eiki Sea : Ko ia 'oku 'ikai ke loto ki hono lau tu'o 3 'a e Lao Fakaangaanga kātaki 'o fakahā mai ho nima.

Tokoni Kalake : 'Eiki Sea 'oku 'ikai ha fakahā loto ki ai.

'Eiki Sea : Mālō Kalake. Me'a mai 'Eiki Minisitā Pa'anga.

'Eiki Minisitā Pa'anga : Tapu pea mo e 'Eiki Sea 'o e Falé pea ko u kole ke u hūfanga he fakatapu kakato kuo fai he Fale Sea. Ko e fakahoko atu pē fakamālō loto hounga pea mei he motu'á ni, kae 'uma'ā 'a e tēpile 'a e Pule'angá hono tali lelei e ki'i fakatonutonu ko ení, kae hoko atu ā e Pule'angá ki hono fakakakato ke ngaue'aki e lao ko ení. Mālō 'Eiki Sea.

Fakamanatu ngaahi Lipooti ‘A’ahi Fale Alea ke kakato ki he ‘aho ni

'Eiki Sea : Mālō Hou'eiki ko 'ene ngata ia 'etau 'asenitá fakatatau ki he ngāue na'e tukumai ki he 'ahó ni. Ko u fie fakamanatu atu pē 'oku 'i ai e ngaahi *report* 'oku 'amanaki ke fakahū mai, ko e ngaahi lipooti mei he 'A'ahi faka-Fale Aleá, 'oku ou tui pē 'e maau mai ki he'etau fakataha 'i he Monite. Hou'eiki 'oku 'ikai ke to e 'i ai ha Lao Fakaangaanga, ki he'eku faka'amu 'e a'u mai 'a e ngaahi Lao Fakaangaanga 'e 10, na'e fakapā mai mei he tēpile 'a e Hou'eiki Minisitā, teuteu'i mai ke tufa atu ke mou me'a ki ai. Fakafofonga Fika 1 Hou'eiki Nōpele Ha'apai.

Kole fakama’ala’ala fekau’aki mo e ngaahi Lao fakafoki he Pule’anga

Lord Tu'iha'angana : Tapu mo e Feitu'una Sea pea tapu mo e Hou'eiki 'o e Fale Alea 'o Tongá. 'Ikai ko 'eku fiema'u fakama'ala'ala pē ke mahino ange 'a e me'a na'e me'a ki ai 'a e

Nōpele Fika 2 'o Vava'ú mo e tali mai 'a e 'Eiki Minisitā Lao. Na'a ne pehē 'e ia ko e 'u lao ko eni fika, 'a eni ko ē he 'anenitā 'oku kehe e ongo fo'i lao ko ē. Ko e ongo fo'i lao pē ko ē 'oku fakavavevavé pea ko e toenga 'o e ngaahi fo'i lao ko ē ia 'oku angamaheni pē ia ko ē 'a e me'á, 'a ia 'oku tonu ke lau ia? Na'e pehē 'e he Minisitā Laó ia 'oku to'o pē 'a e fakavavevavé ka ko e 'ū lao ia ko eni 'oku foki pē ia ki he angamaheni hangē pē ia ko ha 'u lao 'oku lau pē ia pea tukuhifo 'e he Feitu'una ki ha Komiti pē ko e hoko atu pē alea ki aí. Ko e fakama'ala'ala pē pea ko 'eku ma'ú ia.

'Eiki Sea : Ko e fakafoki ki he Pule'angá e ngaahi lao ko iá 'a ia 'oku to'o ia mei he'etau 'asenitá. Fakama'ala'ala atu pē Hou'eiki.

Lord Tu'ihanga : Sea ko u pehē 'e au ia, tā ko ena kapau ko ia. Ka na'e pehē 'e he Minisitā Laó ia ko e fakafoki pē e fakavavevavé kae foki pē ia ki hono alea'i angamaheni pē ia. To e fakamahino mai Minisitā Lao.

'Eiki Sea : 'Eiki Palēmia.

Tali Pule'anga fekau'aki mo e ngaahi Lao nau fakafoki

'Eiki Palēmia : 'E Sea tapu mo e Feitu'una pea tapu mo e Hou'eiki 'o e Fale Alea. Ki'i kole atu pē mu'a ke ki'i fakafoki mai ke mau toe fai ha ki'i vakai ki ai, kae toki 'omai. Mālō Sea.

'Eiki Sea : Ko ia Hou'eiki ko eni kuo fakama'ala'ala mai 'a e 'Eiki Palēmia ko 'ene kolé kolé ke fakafoki ange ke nau me'a nautolu ki ai e Kapinetí, 'a ia 'oku 'ikai ke toe 'i he'etau 'asenitá 'a e Lao Fakaanga Fika 5.1 ki he 5.16. 'I he'ene pehē ko e 5.17 na'e paasi 'e he Falé ni 'aneuhu pea ko e 5.18 ko e toki 'osi pē eni ho'omou ngāue ki ai, 'a ia ko 'ene ngata ia 'etau 'asenitá.

Fiema'u ngaahi Lipooti 'A'ahi Fale Alea ke fakahū ki Fale Alea he Mōnite

Te u lave pē ki he toenga 'etau ngāué, ko e ngaahi Lipooti mei he 'A'ahi Faka-Fale Aleá 'i ai e faka'amu ke teuteu ia ke fakahū mai 'i he Monite. Pea 'i he taimi tatau pē 'oku 'i ai e faka'amu ki he ngaahi lao fo'ou makehe mei he fo'i lao 'e 18 ko eni 'oku 'amanaki ke fakahū mai mei he Pule'angá. Kapau 'e lava ke tufa ia kimu'a ke 'asenita'i mo ia he Monite. Tongatapu 9.

Fiema'u fakama'ala'ala ki he Lipooti 'A'ahi Fale Alea 2019

Penisimani Fifita : Tapu mo e 'Eiki Sea 'o e Fale Aleá tapu mo e 'Eiki Palēmia kae 'uma'ā 'a e Hou'eiki Minisitā e Kapinetí, tapu mo e Hou'eiki Fakafofonga e kau Nōpelé pehē ki he kaungā Fakafofongá Sea. Kātaki ko e fie lave'i pē ia ke fakamahino angé ko e 'uhinga na'a ke me'a mai ...

<008>

Taimi: 1414-1419

Penisimani Fifita: ... lipooti 'oku 'i ai foki e lipooti 'e ua 'oku kei toe ko e 2019 mo e 2020. 'E hū fakataha mai pē pē 'e 'uluaki 'ai e 2019 pea toki 'ai e 2020 ko e fie fakama'ala'ala pē mo e fakamaama mai.

'Eiki Sea: Ko ia fakamālō atu Tongatapu 9 ko e Lipooti mei he 2019 kuo 'osi fakahū mai ia pea na'e fakatatali hono fakakau he 'Asenitá kae 'oleva kuo maau mai 'a e ngāue ki he Lipooti 'o e 2020. 'E lau fakataha pē 'o alea'i fakataha 'a e 2019 mo e 2020. Tongatapu 1.

Siaosi Pohiva: Sea, fokotu'u atu au ia ke fakamālōloo'i atu ā e Lipooti e 2019 'oku 'ikai ke toe *relevant* ia. Tau 'ai e Lipooti he 2020. Kuo 'osi *repass* tautolu 'i he ta'ú mai pē ia 'o *note* kae 'omai ke tufa mai ke tau, mo e mole e taimi e Falé mālō.

Penisimani Fifita: Kātaki Sea kae toe hoko atu pē fakamaama hangē ko eni ko eni kapau 'e hoko ki Tongatapu 9 te u lele'i e 2019 hoko atu ai pē mo e 2020 mālō.

Toloi e Fale ki he Monite

'Eiki Sea: Hou'eiki takitaha pule pē ki he'ene lipooti ko u tui 'e toki me'a mai pē 'a Tongatapu 1 mei he'ene Lipooti 2019. Kai kehe Hou'eiki toloi e Falé ki he Monité mou me'a hake ke tau kelesi.

Kelesi

(Na'e fakahoko ai pē ia 'e he 'Eiki Sea 'o e Fale Aleá, Lord Fakafanua)

<009>

C

LAO FAKAANGAANGA
(FAKATONUTONU) ~~(FIKA.2)~~ KI HE
TUKUHAU PA'ANGA HU MAI 2020

Table Unit

C

LAO FAKAANGAANGA (FAKATONUTONU) (FIKA.2) KI HE TUKUHAU PA'ANGA HU MAI 2020

Fokotu'utu'u 'o e Ngaahi Kupu

Kupu

1	Hingoa Nounou, Kamata Ngaue'aki mo e 'UHINGA'I LEA	5
2	Fakapekia 'o e ngaahi kupu	5
3	Fakatonutonu 'a e kupu 2.....	5
4	Fakatonutonu 'a e kupu 67C.....	6
5	Fakatonutonu 'a e kupu 67L.....	6
6	Fakatonutonu 'a e kupu 67O.....	6
7	Fakatonutonu 'a e kupu 67X.....	6
8	Fakatonutonu 'a e kupu 68.....	7
9	Fakatonutonu 'a e kupu 74.....	7
10	Fakatonutonu 'a e kupu 85.....	7
11	Fakatonutonu 'a e kupu 86.....	7
12	Fakatonutonu 'a e kupu 89.....	7
13	Fakatonutonu 'a e kupu 91.....	7
14	<u>Fakalukufua</u>	<u>7</u>

FAKAMATALA FAKALAHI

8

Table Unit

LAO FAKAANGAANGA (FAKATONUTONU) ~~(FIKA.2)~~ KI HE TUKUHAU PA'ANGA HU MAI 2020

KO HA LAO FAKAANGAANGA KI HA LAO KE FAKATONUTONU 'A E LAO KI HE TUKUHAU PA'ANGA HU MAI 'O MAKATU'UNGA 'I HONO TALI 'O E LAO KI HONO PULE'I 'O E NGAHI NGAUE TANAKI PA'ANGA HU MAI 2020 PEA KE FAKA'ATAA 'A E TOTONGI ATU PEA MEI HE SINO'I PA'ANGA KI HE NGAHI MONU'IA MALOLO 'A E FALE ALEA

'OKU TU'UTU'UNI 'e he Tu'i mo e Fale Alea 'o Tonga 'i he Fakataha Alea 'o e Pule'anga 'o pehe:

1 Hingoa Nounou, Kamata Ngaue'aki mo e 'UHINGA'I LEA

- (1) 'E ui 'a e Lao ni ko e Lao (Fakatonutonu) ~~(Fika.2)~~ ki he Tukupau Pa'anga Hu Mai 2020.
- (2) Kuo pau ke kamata ngaue'aki 'a e Lao ni 'i he 'aho 'e kamata ngaue'aki ai 'a e Lao ki hono Pule'i 'o e Ngaahi Ngaue Tanaki Pa'anga Hu Mai 2020.
- (3) 'I he Lao ni, kuo pau ke 'uhinga ki he Lao ki he Tukupau Pa'anga Hu Mai 2007, 'i hono fakatonutonu, ko e "Tefito'i Lao".

2 Fakapekia 'o e ngaahi kupu

'Oku fakatonutonu 'a e Tefito'i Lao 'aki hono fakapekia 'a e kupu 70, 70A, 71, 75, 87, 88, mo e 92.

3 Fakatonutonu 'a e kupu 2

'Oku fakatonutonu 'a e kupu 2 'o e Tefito'i Lao 'aki hono —

- (a) tamate'i 'a e lea **“taha fengae'aki”** mo hono 'uhinga'i lea pea fetongi'aki eni —
“**“taha fengae'aki”** 'oku ne ma'u 'a e 'uhinga 'i he Lao ki hono Pule'i 'o e Ngaahi Ngaue Tanaki Pa'anga Hu Mai 2020;”;
- (b) fakahu atu 'i he 'uhinga'i lea 'o e **“taha tukuhau”** 'a e ngaahi lea “pe ha palanisi hala 'o e pa'anga” hili 'a e lea “mole fakapisinisi”; pea
- (c) 'aki hono fakahu atu 'a e ngaahi 'uhinga'i lea ko eni 'i hono tu'unga totonu 'i he fakahokohoko lea —
“**foomu kuo fakangofua”** 'oku ne ma'u 'a e 'uhinga 'i he Lao ki hono Pule'i 'o e Ngaahi Ngaue Tanaki Pa'anga Hu Mai 2020;”;
mo e
“**palanisi hala 'o e pa'anga”** 'oku 'uhinga ki ha palanisi hala 'o e pa'anga 'oku fika'i 'i he kupu 67K pe 67W, 'o hange ko ia 'e hoko;”.

4 Kupu 20A fo'ou

'Oku fakatonutonu 'a e kupu 20 'o e Tefito'i Lao 'aki hono tanaki atu 'a e kupu 20A fo'ou, hili pe 'a e kupu 20 'o pehe –

“20A Faka'atā 'a e totongi atu mei he Sino'i Pa'anga ki he Vahenga Malolo 'a e Fale Alea

- (1) Ko ha pa'anga kuo totongi atu 'e he Sino'i Pa'anga ki he Vahenga Malolo 'a e Fale Alea ki ha memipa pe ko ha 'ofisa 'i he'ene malolo, pe ko ha veteki 'o e Fale Alea, kuo pau ko ha pa'anga hu mai faka'atā.
- (2) Koe'uhi ko e taumu'a 'o e kupu ni, ko e “malolo” 'oku 'uhinga –
- (a) 'i he'ene felave'i mo ha memipa 'o e Fale Alea, 'oku hoko mei he 'osi hono taimi 'i he Fale Alea, pe 'e pekia, fakafisi, malolo ko e 'uhinga fakafaito'o, tautea'i pe fakanofu pe ko e fakangata 'a e Fale Alea, pe na'e 'ikai malava 'o toe ma'u hano sea 'i he vahefonua fai'anga fili; pea
- (b) 'i he'ene felave'i ki ha 'ofisa 'oku fakangaue'i 'e he Fale Alea, 'oku tupu mei he 'osi 'a e taimi ngaue 'a e 'ofisa, pe 'e pekia, fakafisi, mālōlō pe fakanofu.’.

54 Fakatonutonu 'a e kupu 67C

'Oku fakatonutonu 'a e kupu 67C 'o e Tefito'i Lao 'aki hono —

- (a) tamate'i 'i he kupu si'i (2), 'a e ngaahi lea “pea kuo pau ke 'i he foomu mo e founa 'oku tu'utu'uni 'i he Ngaahi Tu'utu'uni”; pea
- (b) 'aki hono fakapekia 'a e ngaahi kupu si'i (4), (5), (6) mo e (7).

65 Fakatonutonu 'a e kupu 67L

'Oku fakatonutonu 'a e kupu 67L 'o e Tefito'i Lao 'aki hono fakapekia 'a e ngaahi kupu si'i (2), (4), (5), (6) mo e (7).

76 Fakatonutonu 'a e kupu 67O

'Oku fakatonutonu 'a e kupu 67O 'o e Tefito'i Lao 'aki hono —

- (a) tamate'i 'i he kupu si'i (2), 'a e ngaahi lea "pea kuo pau ke 'i he foomu mo e founga 'oku tu'utu'uni 'i he Ngaahi Tu'utu'uni"; pea
- (b) 'aki hono fakapekia 'a e ngaahi kupu si'i (4),(5),(6) mo e (7).

87 Fakatonutonu 'a e kupu 67X

'Oku fakatonutonu 'a e kupu 67X 'o e Tefito'i Lao 'aki hono fakapekia 'a e ngaahi kupu si'i (2), (4), (5), (6) mo e (7).

98 Fakatonutonu 'a e kupu 68

'Oku fakatonutonu 'a e kupu 68 'o e Tefito'i Lao 'aki hono fakapekia 'a e ongo kupu si'i (3) mo e (4).

109 Fakatonutonu 'a e kupu 74

'Oku fakatonutonu 'a e kupu 74 'o e Tefito'i Lao 'aki hono fakapekia 'a e ngaahi kupu si'i (2), (3), mo e (5).

110 Fakatonutonu 'a e kupu 85

'Oku fakatonutonu 'a e kupu 85(1) 'o e Tefito'i Lao 'aki hono tamate'i 'a e ngaahi lea "'o hange kuo tu'utu'uni 'i he Ngaahi Tu'utu'uni" pea fetongi'aki 'a e ngaahi lea "'i he foomu kuo fakangofua".

124 Fakatonutonu 'a e kupu 86

'Oku fakatonutonu 'a e kupu 86(2) 'o e Tefito'i Lao 'aki hono tamate'i 'a e ngaahi lea "'o hange kuo tu'utu'uni 'i he Ngaahi Tu'utu'uni" pea fetongi'aki 'a e "'i he foomu kuo fakangofua".

132 Fakatonutonu 'a e kupu 89

'Oku fakatonutonu 'a e kupu 89(5) 'o e Tefito'i Lao 'aki hono tamate'i 'a e fika "92" pea fetongi'aki 'a e "44(3) 'o e Lao ki hono Pule'i 'o e Ngaahi Ngaue Tanaki Pa'anga Hu Mai 2020.

143 Fakatonutonu 'a e kupu 91

'Oku fakatonutonu 'a e kupu 91(4)(c) 'o e Tefito'i Lao 'aki hono tamate'i 'a e "92" pea fetongi'aki 'a e "44(3) 'o e Lao ki hono Pule'i 'o e Ngaahi Ngaue Tanaki Pa'anga Hu Mai 2020".

Na'e tali 'e he Fale Alea 'i he 'aho 'o 2020.

FAKAMATALA FAKALAHU

(‘Oku ‘ikai hoko ‘a e ngaahi fakamatala ni ko ha kongā ‘o e Lao Fakaangaanga pea
‘oku fakataumu’a pē ke fakamatala’i hono ngaue’aki mo e taumu’a)

- (1) Ko e Lao Fakaangaanga (Fakatonutonu) ki he Tukupau Pa'anga Hu Mai 2020 (‘a ia ‘e ui ko e “Lao Fakaangaanga”) ‘oku ne fakatonutonu ‘a e Lao ki he Tukupau Pa'anga Hu Mai 2007 (‘a ia ‘e ui ko e “Tefito’i Lao”) ‘i he hili ‘a hono fakapekia ‘a e Lao ki hono Pule’i ‘o e Ngaahi Ngaue Tanaki Pa'anga Hu Mai 2002 mo e fa’u ‘o e Lao ki hono Pule’i ‘o e Ngaahi Ngaue Tanaki Pa'anga Hu Mai 2020. Ko e Lao ki hono Pule’i ‘o e Ngaahi Ngaue Tanaki Pa'anga Hu Mai 2020 ko e fakatahataha’i ia mo e toe fakalelei’i ange ‘a e Lao ki hono Pule’i ‘o e Ngaahi Ngaue Tanaki Pa'anga Hu Mai, 2002.
- (2) ‘Oku tu’utu’uni ‘a e kupu 1 ki he hingoā nounou mo e kamata ngaue’aki ‘o e Lao Fakaangaanga ‘i hono fa’u. ‘Oku faka’uhinga’i ‘i he kupu 2 ‘a e “Tefito’i Lao” ke ‘uhinga ki he Lao ki he Tanaki Pa'anga Hu Mai 2007.
- (3) ‘Oku tu’utu’uni ‘a e kupu 2 ki hono fakapekia ‘o e kupu 70, 70A, 71, 75, 87, 88, mo e 92 ‘o e Tefito’i Lao. Ko e kaveinga ‘o e ngaahi tu’utu’uni ko eni ‘oku tu’utu’uni ki ai ‘a e Lao ki hono Pule’i ‘o e Ngaahi Ngaue Tanaki Pa'anga Hu Mai 2020. Ko e kupu 70, 70A, mo e 71 ‘oku tu’utu’uni ki ai ‘a e Konga 5 ‘o e Lao ki hono Pule’i ‘o e Ngaahi Ngaue Tanaki Pa'anga Hu Mai 2020. Ko e kupu 75 ‘oku tu’utu’uni ki ai ‘a e kupu 32 ‘o e Lao ki hono Pule’i ‘o e Ngaahi Ngaue Tanaki Pa'anga Hu Mai 2020. Ko e kupu 87 ‘oku tu’utu’uni ki ai ‘a e kupu 30 ‘o e Lao ki hono Pule’i ‘o e Ngaahi Ngaue Tanaki Pa'anga Hu Mai 2020. Ko e kupu 88 ‘oku tu’utu’uni ki ai ‘a e kupu 31 ‘o e Lao ki hono Pule’i ‘o e Ngaahi Ngaue Tanaki Pa'anga Hu Mai 2020. Ko e kupu 92 ‘oku tu’utu’uni ki ai ‘a e kupu 44 ‘o e Lao ki hono Pule’i ‘o e Ngaahi Ngaue Tanaki Pa'anga Hu Mai 2020.
- (4) ‘Oku fakatonutonu ‘e he kupu 3 ‘a e kupu 2 ‘o e Tefito’i Lao, ‘a ia ‘oku tu’utu’uni ki he ‘uhinga’i lea ‘o e ngaahi lea ‘oku ngaue’aki ‘i he Lao ko ia. Kuo ‘osi tamate’i ‘a e ‘uhinga’i lea lolotonga ‘o e “taha fengaue’aki” pea ‘oku fakahū atu ‘a e ‘uhinga’i lea fo’ou ‘a ia ‘oku lau tatau pē mo e ‘uhinga’i lea ‘i he Lao ki hono Pule’i ‘o e Ngaahi Ngaue Tanaki Pa'anga Hu Mai 2020. ‘Oku fakapapau’i heni ko e ‘uhinga’i lea ‘o e “taha fengaue’aki” ‘oku tatau ‘i he kotoa ‘o e ngaahi lao ki he tanaki pa'anga hu mai. ‘Oku fakatonutonu ‘a e ‘uhinga’i lea ‘o e “taha tukupau” ke toe fakakau ha taha ‘oku ‘i ai ha’ane palanisi hala ‘o e pa'anga ki ha ta’u fakapa’anga. ‘Oku fakahū atu ‘a e ‘uhinga’i lea fo’ou ‘o e “foomu kuo fakangofua” mo e “palanisi hala ‘o e pa’anga”.
- (5) [‘Oku tanaki atu é he kupu 4 ‘a e kupu 20A fo’ou ki he Tefito’i Lao, ke tu’utu’uni mahino ‘a e faka’atā mei he totongi tukupau pa’anga hū mai ma’ae kau memipa moe ‘ofisa ‘o e Fale Alea ‘i he kotoa ‘o e ngaahi totongi atu mei he Sino’i Pa’anga ki he Vahenga Malolo ‘a e Fale Alea](#)

(65) 'Oku fakatonutonu 'e he kupu 54 'a e kupu 67C 'o e Tefito'i Lao, 'a ia 'oku
ne
'oatu 'a e ngaahi tu'utu'uni ngaue ki hono tanaki (collection) mo e tanaki
(recovery) 'o e ngaahi 'inasi 'o e keli 'i kilisitahi. Ko e lau 'i he kupu 67C(2)
(2) ki hono fakahū ha fakamatala 'inasi 'o e keli 'i kilisitahi 'i he sipinga mo e

founga 'oku tu'utu'uni kuo 'osi tamate'i koe'uhi 'oku tu'utu'uni ki ai 'a e kupu 9(1) 'o e Lao ki hono Pule'i 'o e Ngaahi Ngaue Tanaki Pa'anga Hu Mai 2020. Kuo 'osi tamate'i 'a e kupu 67C(4), (5), mo e (6) koe'uhi ko e ngaahi fakafuofua tukuhau 'oku tu'utu'uni ki ai 'a e Konga 5 'o e Lao ki hono Pule'i 'o e Ngaahi Ngaue Tanaki Pa'anga Hu Mai 2020. 'Oku tamate'i 'a e kupu 67C(7) koe'uhi ko e ngaahi totongi fakafoki 'oku tu'utu'uni ki ai 'a e kupu 44 'o e Lao ki hono Pule'i 'o e Ngaahi Ngaue Tanaki Pa'anga Hu Mai 2020.

(76) 'Oku fakatonutonu 'e he kupu 65 'a e kupu 67L 'o e Tefito'i Lao, 'a ia 'oku tu'utu'uni ki he ngaahi tu'utu'uni ngaue ki hono tanaki (collection) mo e tanaki (recovery) 'o e tukuhau ki he tupu tanaki mai ki he keli 'i kilisitahi. 'Oku tamate'i 'a e kupu 67L(2) koe'uhi 'oku fakamahino pau 'a e ngaahi fiema'u ki hono fakahū 'o e ngaahi fakamatala tukuhau 'i he kupu 9(1) 'o e Lao ki hono Pule'i 'o e Ngaahi Ngaue Tanaki Pa'anga Hu Mai 2020. Kuo 'osi tamate'i 'a e kupu 67L(4), (5), mo e (6) koe'uhi ko e ngaahi fakafuofua tukuhau 'oku tu'utu'uni ki ai 'a e Konga 5 'o e Lao ki hono Pule'i 'o e Ngaahi Ngaue Tanaki Pa'anga Hu Mai 2020. 'Oku tamate'i 'a e kupu 67L(7) koe'uhi ko e ngaahi totongi fakafoki 'oku tu'utu'uni ki ai 'a e kupu 44 'o e Lao ki hono Pule'i 'o e Ngaahi Ngaue Tanaki Pa'anga Hu Mai 2020.

(87) 'Oku fakatonutonu 'e he kupu 76 'a e kupu 67O 'o e Tefito'i Lao, 'a ia 'oku tu'utu'uni ki he ngaahi tu'utu'uni ngaue ki hono tanaki (collection) mo e tanaki (recovery) 'o e ngaahi 'inasi 'o e petōliume. Ko e lau 'i he kupu 67O(2) ki hono fakahū ha fakamatala ki he 'inasi 'o e petōliume 'i he sipinga mo e founga 'oku tu'utu'uni kuo 'osi tamate'i koe'uhi 'oku tu'utu'uni ki ai 'a e kupu 9(1) 'o e Lao ki hono Pule'i 'o e Ngaahi Ngaue Tanaki Pa'anga Hu Mai 2020. Kuo 'osi tamate'i 'a e kupu 67O(4), (5), mo e (6) koe'uhi ko e ngaahi fakafuofua tukuhau 'oku tu'utu'uni ki ai 'a e Konga 5 'o e Lao ki hono Pule'i 'o e Ngaahi Ngaue Tanaki Pa'anga Hu Mai 2020. 'Oku tamate'i 'a e kupu 67O(7) koe'uhi ko e ngaahi totongi fakafoki 'oku tu'utu'uni ki ai 'a e kupu 44 'o e Lao ki hono Pule'i 'o e Ngaahi Ngaue Tanaki Pa'anga Hu Mai 2020.

(98) 'Oku fakatonutonu 'e he kupu 87 'a e kupu 67X 'o e Tefito'i Lao, 'a ia 'oku tu'utu'uni ki he ngaahi tu'utu'uni ngaue ki hono tanaki (collection) mo e tanaki (recovery) 'o e tukuhau ki he tupu tanaki mai ki he petōliume. 'Oku tamate'i 'a e 67X(2) koe'uhi 'oku fakamahino pau 'a e ngaahi fiema'u ki hono fakahū 'o e ngaahi fakamatala tukuhau 'i he kupu 9(1) 'o e Lao ki hono Pule'i 'o e Ngaahi Ngaue Tanaki Pa'anga Hu Mai 2020. Kuo 'osi tamate'i 'a e kupu 67X(4), (5), mo e (6) koe'uhi ko e ngaahi fakafuofua tukuhau 'oku tu'utu'uni ki ai 'a e Konga 5 'o e Lao ki hono Pule'i 'o e Ngaahi Ngaue Tanaki Pa'anga Hu Mai 2020. 'Oku tamate'i 'a e kupu 67X(7) koe'uhi ko e ngaahi totongi fakafoki 'oku tu'utu'uni ki ai 'a e kupu 44 'o e Lao ki hono Pule'i 'o e Ngaahi Ngaue Tanaki Pa'anga Hu Mai 2020.

(109) 'Oku fakatonutonu 'e he kupu 98 'a e kupu 68 'o e Tefito'i Lao, 'a ia 'oku tu'utu'uni ki hono fakahū 'o e tukuhau pa'anga hu mai mo e fakamatala

to

Peesi 9

tuhau 'o ha pisinisi iiki. 'Oku tamate'i 'a e kupu 68(3) koe'uhi ko e ngaahi fiema'u ki hono fakahū 'o e ngaahi fakamatala tuhau 'oku fakamahino pau ia 'i he kupu 9(1) 'o e Lao ki hono Pule'i 'o e Ngaahi Ngaue Tanaki Pa'anga Hu Mai 2020. 'Oku tamate'i 'a e kupu 68(4) koe'uhi ko e ngaahi fakamatala fakalaka 'oku tu'utu'uni ki ai 'a e kupu 10 'o e Lao ki hono Pule'i 'o e Ngaahi Ngaue Tanaki Pa'anga Hu Mai 2020.

- (110) 'Oku fakatonutonu 'e he kupu 109 'a e kupu 74 'o e Tefito'i Lao, 'a ia 'oku tu'utu'uni ki hono tanaki 'o e tuhau ki he tanaki pa'anga hu mai 'o e folau vaka 'o ha taha 'ikai nofo fonua. Ko e lau 'i he kupu 73(1)(a) ki hono fakahū ha fakamatala 'i he sipinga mo e founa 'oku tu'utu'uni fakapekia ia koe'uhi 'oku tu'utu'uni ki ai 'a e kupu 9(1) 'o e Lao ki hono Pule'i 'o e Ngaahi Ngaue Tanaki Pa'anga Hu Mai 2020. Koe'uhi ko ia, 'e hoko leva 'a e kupu 73(1) mo e lau ki he kupu 73(1)(b) 'i he kupu 73(2) ko e 73(1).
- (124) 'Oku fakatonutonu 'e he kupu 110 'a e kupu 85 'o e Tefito'i Lao, 'a ia 'oku tu'utu'uni ki he ngaahi tohi fakamo'oni tuhau ta'ofi. 'Oku fakatonutonu 'a e kupu 85(1) ke fiema'u 'a e tohi fakamo'oni ke 'i he foomu kuo fakangofua.
- (132) 'Oku fakatonutonu 'e he kupu 124 'a e kupu 86 'o e Tefito'i Lao, 'a ia 'oku tu'utu'uni ki he ngaahi fakamatala tuhau ta'ofi. 'Oku fakatonutonu 'a e kupu 86(2) ke fiema'u 'a e fakamatala ke 'i he foomu kuo fakangofua.
- (143) 'Oku fakatonutonu 'e he kupu 132 'a e kupu 89 'o e Tefito'i Lao, 'a ia 'oku tu'utu'uni ki hono kuletiti 'o e tuhau ta'ofi ki he tuhau 'e ala totongi ki he pa'anga hu mai ta'ofi. 'Oku fakatonutonu 'a e kupu 89(5) ke fiema'u ha kuletiti lahi ange ke fakahoko ha ngaue ki ai 'o fakatatau ki he kupu 44(3) 'o e Lao ki hono Pule'i 'o e Ngaahi Ngaue Tanaki Pa'anga Hu Mai 2020.
- (154) 'Oku fakatonutonu 'e he kupu 143 'a e kupu 91 'o e Tefito'i Lao, 'a ia 'oku tu'utu'uni ki hono totongi 'o e ngaahi totongi fakakongokonga 'o e tuhau pa'anga hu mai. 'Oku fakatonutonu 'a e kupu 91(4) ke fiema'u ha totongi fakakongokonga 'oku lahi ange ke fakahoko ha ngaue ki ai 'o fakatatau ki he kupu 44(3) 'o e Lao ki hono Pule'i 'o e Ngaahi Ngaue Tanaki Pa'anga Hu Mai 2020.

Hon. Tevita Lavemaau

Minisita Tanaki Pa'anga Hu Mai mo e Tute

С

INCOME TAX (AMENDMENT) ~~(NO.2)~~ BILL
2020

Table Unit

Table Unit

C

INCOME TAX (AMENDMENT) ~~(NO.2)~~ BILL 2020

Arrangement of Sections

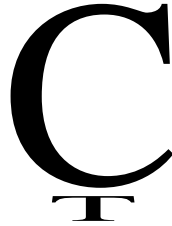
Section

1	Short Title, Commencement and Interpretation.....	5
2	Repeal of sections	5
3	Section 2 amended	5
4	Section 67C amended	6
5	Section 67L amended.....	6
6	Section 67O amended	6
7	Section 67X amended	6
8	Section 68 amended	6
9	Section 74 amended	7
10	Section 85 amended	7
11	Section 86 amended	7
12	Section 89 amended	7
13	Section 91 amended	7
14	General Provision	7

EXPLANATORY NOTES

8

Table Unit

INCOME TAX (AMENDMENT) ~~(NO.2)~~ BILL 2020

A BILL FOR AN ACT TO AMEND THE INCOME TAX ACT
CONSEQUENT UPON THE ENACTMENT OF THE REVENUE
SERVICES ADMINISTRATION ACT 2020 AND TO EXEMPT
PAYOUTS FROM THE LEGISLATIVE ASSEMBLY
RETIREMENT FUND

BE IT ENACTED by the King and Legislative Assembly of Tonga in the
Legislature of the Kingdom as follows:

1 Short Title, Commencement and Interpretation

- (1) This Act may be cited as the Income Tax (Amendment) ~~(No.2)~~ Act 2020.
- (2) This Act shall come into force on the day that the Revenue Services Administration Act 2020 comes into force.
- (3) In this Act, the Income Tax Act 2007, as amended, shall be referred to as the “Principal Act”.

2 Repeal of sections

The Principal Act is amended by repealing sections 70, 70A, 71, 75, 87, 88, and 92.

3 Section 2 amended

Section 2 of the Principal Act is amended —

- (a) by deleting the word “**associate**” and its definition and replacing it with the following —
- “**associate**” has the meaning in the Revenue Services Administration Act 2020;”;
- (b) in the definition of “**taxpayer**” by inserting the words “or a negative cash balance” after the word “loss”; and
- (c) by inserting the following definitions in the correct alphabetical order —
- “**approved form**” has the meaning in the Revenue Services Administration Act 2020;”; and
- “**negative cash balance**” means a negative cash balance computed under section 67K or 67W, as the case may be;”.

4 **New section 20A**

The Principal Act is amended by adding a new section 20A immediately after section 20 as follows –

“20A Exempted payouts from Legislative Assembly Retirement Fund

- (1) Any amount paid by the Legislative Assembly Retirement Fund to a member or an officer on their discontinuance, or upon dissolution of the Legislative Assembly, shall be exempt income.
- (2) For the purposes of this section “discontinuance” means –
- (a) in relation to a member of the Legislative Assembly, occurs when that member’s term in office ends, whether by death, resignation, retirement on medical grounds, disqualification or expulsion or by dissolution of the Legislative Assembly, or where he fails to secure a seat in an electoral district; and
- (b) in relation to an officer employed by the Legislative Assembly, occurs when that officer’s term of employment ends, whether by death, resignation, retirement or dismissal.

54 **Section 67C amended**

Section 67C of the Principal Act is amended —

- (a) in subsection (2), by deleting the words “and shall be in the form and manner prescribed in the Regulations”; and
- (b) by repealing subsections (4), (5), (6), and (7).

65 **Section 67L amended**

Section 67L of the Principal Act is amended by repealing subsections (2), (4), (5), (6), and (7).

76 Section 67O amended

Section 67O of the Principal Act is amended —

- (a) in subsection (2), by deleting the words “shall be lodged in the form and manner prescribed in the Regulations and”; and
- (b) by repealing subsections (4), (5), (6), and (7).

87 Section 67X amended

Section 67X of the Principal Act is amended by repealing subsections (2), (4), (5), (6), and (7).

98 Section 68 amended

Section 68 of the Principal Act is amended by repealing subsections (3) and (4).

109 Section 74 amended

Section 74 of the Principal Act is amended by repealing subsections (2), (3), and (5).

110 Section 85 amended

Section 85(1) of the Principal Act is amended by deleting the words “as prescribed in the Regulations” and replacing them with “in the approved form”.

124 Section 86 amended

Section 86(2) of the Principal Act is amended by deleting the words “as prescribed in the Regulations” and replacing them with “in the approved form”.

132 Section 89 amended

Section 89(5) of the Principal Act is amended by deleting the number “92” and replacing it with “44(3) of the Revenue Services Administration Act 2020”.

143 Section 91 amended

Section 91(4)(c) of the Principal Act is amended by deleting the number “92” and replacing it with “44(3) of the Revenue Services Administration Act 2020”.

Passed by the Legislative Assembly this _____ day of _____ 2020.

EXPLANATORY NOTES

(These notes do not form part of the Bill and are only intended to explain its scope and purpose)

- (1) -The Income Tax (Amendment) Bill 2020 (referred to as the “Bill”) amends the Income Tax Act 2007 (referred to as the “Principal Act”) consequent upon the repeal of the Revenue Services Administration Act 2002 and enactment of the Revenue Services Administration Act 2020. The Revenue Services Administration Act 2020 is a consolidation and modernisation of the Revenue Services Administration Act, 2002.
- (2) Section 1 provides for the short title and commencement of the Bill when enacted. The section also defines “Principal Act” to mean the Income Tax Act 2007.
- (3) Section 2 provides for the repeal of sections 70, 70A, 71, 75, 87, 88, and 92 of the Principal Act. The subject matter of these sections is provided for in the Revenue Services Administration Act 2020. Sections 70, 70A, and 71 are provided for in Part 5 of the Revenue Services Administration Act 2020. Section 75 is provided for in section 32 of the Revenue Services Administration Act 2020. Section 87 is provided for in section 30 of the Revenue Services Administration Act 2020. Section 88 is provided for in section 31 of the Revenue Services Administration Act 2020. Section 92 is provided in section 44 of the Revenue Services Administration Act 2020.
- ~~(15) A general provision is added to to clearly provide income tax exemption on all payouts from the Legislative Assembly Retirement Fund.~~
- (44) Section 3 amends section 2 of the Principal Act, which provides for definitions of terms used in that Act. The existing definition of “associate” has been deleted and a new definition inserted cross referring to the definition in the Revenue Services Administration Act 2020. This ensures that the definition of “associate” is the same across all revenue laws. The definition of “taxpayer” is amended to include also a person who has a negative cash balance for a fiscal year. New definitions of “approved form” and “negative cash balance” inserted.
- (5) Section 4 adds a new section 20A to the Principal Act to clearly provide income tax exemption on all payouts from the Legislative Assembly Retirement Fund
- (65) Section 54 amends section 67C of the Principal Act, which provides procedural rules for the collection and recovery of seabed mining royalties. The reference in section 67C(2) to lodging a seabed mining royalty return in the form and manner prescribed has been deleted as this is provided for in section 9(1) of the Revenue Services

Administration Act 2020. Section 67C(4), (5), and (6) have been deleted as taxation assessments are provided for in Part 5 of the Revenue Services Administration Act 2020. Section 67C(7) is deleted as refunds are provided for in section 44 of the Revenue Services Administration Act 2020.

- (76) Section 65 amends section 67L of the Principal Act, which provides procedural rules for the collection and recovery of seabed mining additional profits tax. Section 67L(2) is deleted as the requirements for lodging tax returns are specified in section 9(1) of the Revenue Services Administration Act 2020. Section 67L(4), (5), and (6) have been deleted as taxation assessments are provided for in Part 5 of the Revenue Services Administration Act 2020. Subsection (7) is deleted as refunds are provided for in section 44 of the Revenue Services Administration Act 2020.
- (87) Section 76 amends section 67O of the Principal Act, which provides procedural rules for the collection and recovery of petroleum royalties. The reference in section 67O(2) to lodging a petroleum royalties return in the form and manner prescribed has been deleted as this is provided for in section 9(1) of the Revenue Services Administration Act 2020. Section 67O(4), (5), and (6) have been deleted as taxation assessments are provided for in Part 5 of the Revenue Services Administration Act 2020. Section 67O(7) is deleted as refunds are provided for in section 44 of the Revenue Services Administration Act 2020.
- (98) Section 87 amends section 67X of the Principal Act, which provides procedural rules for the collection and recovery of petroleum additional profits tax. Section 67X(2) is deleted as the requirements for lodging tax returns are specified in section 9(1) of the Revenue Services Administration Act 2016. Section 67X(4), (5), and (6) have been deleted as taxation assessments are provided for in Part 5 of the Revenue Services Administration Act 2020. Section 67X(7) is deleted as refunds are provided for in section 44 of the Revenue Services Administration Act 2020.
- (109) Section 98 amends section 68 of the Principal Act, which provides for the lodging of income tax and small business tax returns. Section 68(3) is deleted as the requirements for lodging tax returns are specified in section 9(1) of the Revenue Services Administration Act 2020. Section 68(4) deleted as advance returns are provided for in section 10 of the Revenue Services Administration Act 2020.
- (110) Section 109 amends section 74 of the Principal Act, which provides for the collection of tax on the aircraft income of a non-resident person. Section 74(3) is deleted as the requirements for lodging tax returns are specified in section 9(1) of the Revenue Services Administration Act 2020. Section 74(3) and (5) are deleted as taxation assessments are provided for in Part 5 of the Revenue Services Administration Act 2020.
- (124) Section 110 amends section 85 of the Principal Act, which provides for tax withholding certificates. Section 85(1) is amended to require the certificate to be in the approved form.

- (132) Section 124 amends section 86 of the Principal Act, which provides for withholding tax statements. Section 86(2) is amended to require the statement to be in the approved form.
- (143) Section 132 amends section 89 of the Principal Act, which provides for the crediting of withholding tax against the tax payable on withholding income. Section 89(5) is amended to require any excess credit to be dealt with in accordance with section 44(3) of the Revenue Services Administration Act 2020.
- (154) Section 143 amends section 91 of the Principal Act, which provides for the payment of instalments of income tax. Section 91(4) amended to require any excess instalments to be dealt with in accordance with section 44(3) of the Revenue Services Administration Act 2020.

Hon. Tevita Lavemaau
Minister of Revenue and Customs

Table

Unit